

Autoreferat

Dr Agnieszka Bochniarz

Wydział Pedagogiki i Psychologii

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Załącznik 2

Autoreferat

1. Imię i nazwisko: Agnieszka Grażyna Bochniarz

2. Posiadane dyplomy, stopnie naukowe – z podaniem nazwy, miejsca i roku ich uzyskania oraz tytułu rozprawy doktorskiej:

→ 1994 r. – tytuł magistra pedagogiki w zakresie pedagogiki opiekuńczo-wychowawczej

- 5-letnie jednolite studia magisterskie na Wydziale Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, kierunek pedagogika, dyplom uzyskany dnia 25 czerwca 1994 r. na podstawie pracy magisterskiej: *Polityka oświatowa w Chińskiej Republice Ludowej*, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Ryszarda Kuchy.

→ 2006 r. – stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki

- nadany uchwałą Rady Wydziału Pedagogiki i Psychologii UMCS z dnia 9 czerwca 2006 r. na podstawie rozprawy *Postawy rodzicielskie a sytuacja szkolna i funkcjonowanie społeczne jedynaków – uczniów gimnazjum*.

Promotor – dr hab. Zofia Palak, prof. UMCS. Recenzenci: dr hab. Mieczysław Radochoński, prof. UR (Uniwersytet Rzeszowski), prof. dr hab. Maria Chodkowska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

3. Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych:

→ 1996-2006 – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Pedagogiki, Zakład Pedagogicznego Kształcenia Nauczycieli.

Stanowisko: asystent

→ 2006 r. – obecnie – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Pedagogiki, Zakład Pedagogiki i Edukacji Zdrowotnej.

Stanowisko: adiunkt

→ 07 czerwca 2014 r. – 30 czerwca 2016 r. – Lubelska Szkoła Wyższa w Rykach

A. Bochniarz

4. Wskazanie osiągnięcia wynikającego z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. 2016 r. poz. 882 ze zm. w Dz. U. z 2016 r. poz. 1311.):

a) Tytuł osiągnięcia naukowego

Psychospołeczne uwarunkowania potrzeb młodzieży z rodzin niepełnych

b) Autor, tytuł publikacji, rok wydania, nazwa wydawnictwa, recenzenci wydawniczy

Agnieszka Bochniarz, *Psychospołeczne uwarunkowania potrzeb młodzieży z rodzin niepełnych*, Lublin 2019, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, ss. 350
ISBN 978-83-227-9200-1

Recenzent wydawniczy: prof. dr hab. Andrzej Radziewicz-Winnicki (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

c) Omówienie celu naukowego ww. pracy i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania

Zaprezentowana monografia stanowi efekt kilkuletnich systematycznych poszukiwań badawczych, będących połączeniem moich zainteresowań naukowych związanych z profilem Zakładu Pedagogiki i Edukacji Zdrowotnej, w którym jestem zatrudniona. Praca z zakresu edukacji zdrowotnej porusza zagadnienia psychospołecznych uwarunkowań potrzeb młodzieży wychowywanej przez samotne matki i samotnych ojców.

Przemiany społeczne, możliwości oraz wyzwania, które stawia przed jednostką współczesna rzeczywistość, wymuszają na niej konieczność kreowania własnej biografii. Dlatego też kluczowe znaczenie dla kształtowania satysfakcji z życia ma rozwój i realizacja potencjałów fizycznych, psychicznych i społecznych człowieka, zaspokajanie jego potrzeb, dążenie do realizacji celów, budowanie więzi, różne formy aktywności. Istotne jest również środowisko rodzinne, które jest bliskim i ważnym systemem pośredniczącym w transakcji między jednostką a światem (M. Petelewicz, T. Drabowicz 2016; I. Heszen, I. Sęk 2008). Przy czym chodzi tu o utrzymanie przez człowieka „względnie stałego poziomu satysfakcji z życia na określonym (względnie wysokim) poziomie” nawet w obliczu pojawiających się trudności i zróżnicowanych warunków środowiskowych (R. Cummins 2000, s. 61).

We współczesnej rodzinie od dłuższego już czasu dokonują się zmiany jej wewnątrzrodzinnego paradygmatu, których przejawem jest modyfikacja jej funkcji

A. Bochniarz

oraz struktury. Rodzina jako formacja społeczna, emocjonalna, ekonomiczna i prawna nadal jest uznawana za jedną z najważniejszych wartości. Jednak obecnie struktura rodzajów rodzin powoli ewoluuje. Widoczna jest bowiem tendencja spadku odsetka małżeństw z dziećmi i wzrostu odsetka rodziców samotnie wychowujących potomstwo (R. Szredzińska 2017; M. Remisz 2005).

Rodzina niepełna stanowi polikategorialny układ opiekuńczo-wychowawczy, w którym realizowany jest odmienny styl życia rodzinnego ze względu na czasowy lub trwały czynnik nieobecności jednego rodzica (M. Remisz 2005). Badacze problematyki do najczęściej występujących przyczyn niepełności strukturalnej rodziny zaliczają: rozwód/separację małżonków, śmierć jednego z rodziców, migracje zarobkowe, decyzje kobiet o posiadaniu dziecka bez wchodzenia w relacje małżeńskie (zob. M. Raław, D. Trawkowska 2013; S.M. Glăveanu 2015).

Czynnik niepełności rodziny oddziałuje zarówno na samotnego rodzica, jak i na dziecko wychowywane w takiej rodzinie. Samotny rodzic, przejmując całą odpowiedzialność za opiekę i wychowanie dziecka, zmuszony jest samodzielnie lub przy niewielkim udziale drugiego rodzica kształtować ważne życiowo umiejętności i postawy potomstwa, troszczyć się o prawidłowe więzi uczuciowe w rodzinie. W sytuacji braku matki lub ojca utrzymanie dziecka spoczywa na jednej osobie. Prowadzi to do pojawienia się trudności finansowych (deprywacja potrzeb ekonomicznych poszczególnych członków rodziny), a także większego obciążenia jednego z rodziców obowiązkami rodzinnymi, co może spowodować mniejszą dostępność czasową i emocjonalną rodzica dla dziecka (deprywacja potrzeb opiekuńczych, emocjonalnych i kulturalnych dziecka). Jak wszystkie dzieci również te z rodzin niepełnych przejawiają potrzebę kontaktu i więzi emocjonalnej z obojgiem rodziców. Jest to utrudnione, a czasami wręcz niemożliwe w sytuacji rodziny monoparentalnej, w skutek tego dzieci tracą wzorzec osobowy mężczyzny lub kobiety. To z kolei może przekładać się na problemy związane z nawiązywaniem prawidłowych i trwałych związków interpersonalnych, trudności w podejmowaniu niektórych ról społecznych, w okazywaniu emocji, w radzeniu sobie z wymaganiami stawianymi przez życie, mniejszą zaradność życiową, utratę poczucia bezpieczeństwa, wykształcenie postawy wycofania lub bierności (zob. H. Liberska 1998; A. Siudem, I. Siudem 2008; M. Raław, D. Trawkowska 2013).

Dlatego też trwała lub czasowa nieobecność matki lub ojca zaliczana jest przez większość badaczy do zdarzeń określanych jako krytyczne lub zmieniające bieg życia osoby. Proces radzenia sobie z krytycznymi wydarzeniami życiowymi przebiega

A. Bochniarz

z uwzględnieniem trzech zasadniczych kwestii: 1) poszukiwania znaczenia czy też sensu takiego zdarzenia (to szukanie przyczyn, określenie wpływu tego zdarzenia na człowieka, określenie jego wagi); 2) próby odzyskania najpierw kontroli nad tym zdarzeniem, a potem ponownej kontroli nad własnym życiem (to wytworzenie przekonania o wpływie na własne życie, poczucie mocy osobistej); 3) odzyskania poczucia własnej wartości pomimo poniesionej porażki w konfrontacji z owym zdarzeniem (to np. dokonywanie porównań społecznych z osobami doświadczającymi podobnych zdarzeń i radzącymi sobie podobnie lub gorzej, powrót do pozytywnej samooceny) (S.E. Taylor 1984, za: R. Poprawa 2001).

Na postrzeganie sytuacji życiowych w kategoriach stresujących ma wpływ subiektywne ich interpretowanie oraz sposób reagowania na zmiany życiowe. Pomyślnie rozwiązanie napięć i radzenie sobie w sytuacjach trudnych pojawiających się w życiu młodego człowieka wychowywanego w rodzinie niepełnej możliwe jest dzięki zasobom psychospołecznym, które mogą być wykorzystane w taki sposób, że zdarzenia stresujące nie będą przeżywane jako szkodliwe czy zagrażające dla jego funkcjonowania psychicznego, przystosowania psychospołecznego i zdrowia somatycznego. Stanowią one szczególnie potencjał każdego człowieka, pełniący funkcje moderujące (łagodzące, hamujące) negatywne efekty stresu i pomagający rozwiązać spotykające jednostkę trudności (R. Poprawa 2001). Najogólniej pod pojęciem zasobów można rozumieć różne właściwości (cechy osobiste, cechy relacji społecznych, społeczne otoczenie, wszelkie przedmioty i dobra materialne), które są czymś wartościowym i korzystnym dla jednostki, sprzyjają bowiem procesom radzenia sobie z wymaganiami życia. Dlatego też człowiek dąży do ich rozwoju, utrzymania i odnowy (por. I. Heszen, H. Sęk 2008).

W literaturze przedmiotu szczególną rolę w procesach radzenia sobie ze stresorami i doborze właściwej w konkretnej sytuacji trudnej strategii zaradczej przypisuje się poczuciu koherencji, samoocenie, wartościom oraz wsparciu społecznemu (zob. A. Antonovsky 2005; R. Poprawa 2001; I. Heszen, H. Sęk 2008; J. Kirenko 2002; J. Kirenko, S. Byra 2008). Poczucie koherencji stanowi wewnętrzny, a zarazem centralny czynnik o charakterze dyspozycji, dzięki której człowiek potrafi radzić sobie z wyzwaniami własnymi oraz środowiska (I. Heszen, H. Sęk 2008). Podlega ono oddziaływaniom wzorców wychowania i klimatu emocjonalnego panującego w rodzinie. Tak więc siła tej dyspozycji osobowościowej kształtuje się przede wszystkim w wyniku doświadczeń z okresu dzieciństwa i dorastania. Można zatem przyjąć, że istnieją jej wewnątrzrodzinne uwarunkowania (zob. K. Kosińska-Dec, I. Jelonkiewicz 2001; J. Kirenko, S. Byra 2008; A. Worsztynowicz 2001). Dzięki poczuciu koherencji, uznawanemu za metazasób, jednostka potrafi korzystać

A. Bochniarz

z tzw. „zaplecza”, które stanowią jej zasoby wewnętrzne i zewnętrzne. W sytuacji trudnej poczucie koherencji mobilizuje bowiem potencjalne zasoby człowieka, przez co możliwa jest trafna ocena rzeczywistości, skuteczne sprośanie wymaganiom stawianym przez życie czy zaspokajanie potrzeb biologicznych i psychicznych (zob. A. Antonovsky 2005; H. Sęk 2001; A. Worsztynowicz 2001; I. Heszen, H. Sęk 2008; K. Kosińska-Dec, I. Jelonkiewicz 2001). Przyjęcie takiego założenia oznacza, że dopuszczalne jest badanie związków między poczuciem koherencji młodzieży z rodzin niepełnych a wybranymi składowymi jej zasobów psychospołecznych – w tym przypadku samooceny, wsparcia społecznego i wartości. Dzięki samoocenie młody człowiek może poznać samego siebie, kierować swoim zachowaniem, realizować plany i dążenia życiowe, wyodrębniać siebie ze środowiska, budować relacje z innymi czy też realnie oceniać własne możliwości. W jej kształtowaniu szczególną rolę odgrywa środowisko rodzinne (J. Kirenko 2002; T. Zubrzycka-Maciąg 2013).

Innym ważnym zasobem są wartości, które

[...] są realizowane po to, by jednostka mogła osiągnąć »pełnię istnienia«, »dobrostan fizyczny i psychologiczny«. Wartością staje się dla człowieka to, co jest potrzebne do jego życia, komfortu fizycznego i psychicznego, rozwoju aktywności, poczucia »bycia potrzebnym i szczęśliwym«. Jest to również wszystko to, co określa tożsamość ludzką i miejsce w otaczającym świecie (T. Tomaszewski 1984, za: J. E. Karney 2007, s. 41).

Najskuteczniejszym przekąźnikiem wartości jest rodzina, uznaje się ją wręcz za środowisko budujące aksjologiczny kręgosłup człowieka (R. Skrzypniak 2011).

Wsparcie społeczne traktowane jest jako zasób zewnętrzny, który jest indywidualnie zróżnicowany i zależny od cech jednostki. Utożsamiane zwykle z pomocą otrzymywaną przez jednostkę w sytuacjach trudnych umożliwia mobilizowanie jej sił i potencjału, aby skutecznie radzić sobie z wyzwaniami. Właściwie udzielane wsparcie wyraża się m.in. w jego adekwatności do potrzeb i problemów młodego człowieka doświadczającego sytuacji trudnej (zob. J. Kirenko 2002; S. Byra, B. Mazur-Szabała 2006).

Młoda osoba, biorąc pod uwagę dominujący w środowisku życia system wartości, grupy odniesienia i doświadczenia z przeszłości, dokonuje oceny tego, co jest jej potrzebne, na co zasługuje, czego oczekuje, co spodziewa się uzyskać, czego nie ma obecnie, a posiadała w przeszłości, oraz czego pragnie. Jeżeli dostrzega niezgodność między stanem pożądanym a obecną sytuacją, jakość życia odczuwana jest przez nią jako niska, z kolei odwrotna sytuacja pozwala jej określić jakość życia jako wysoką (M. Petelewicz, T. Drabowicz 2016).

Zaprojektowane przedsięwzięcie badawcze dotyczyło zagadnień związanych z nasileniem potrzeb psychicznych młodzieży z rodzin niepełnych i ich psychospołecznych uwarunkowań w wymiarach: poczucia koherencji traktowanego jako centralny czynnik

uruchamiający inne zasoby młodego człowieka, w tym przypadku: samoocenę, wsparcie społeczne i wartości. Przyjęto zatem założenie o zależnościach między nasileniem potrzeb psychicznych a poczuciem koherencji, samooceną, wsparciem społecznym i wartościami młodzieży wychowywanej przez samotne matki, samotnych ojców i w rodzinach pełnych. Zasadniczym celem podjętych badań było więc ustalenie uwarunkowań potrzeb młodzieży z rodzin niepełnych w wymiarze jej zasobów psychospołecznych. Stąd podstawowy problem badawczy zawiera się w pytaniu: **Czy istnieją, a jeśli tak, to jakie, są związki między nasileniem potrzeb psychicznych a psychospołecznymi zasobami młodzieży wychowywanej przez samotne matki i samotnych ojców oraz w rodzinach pełnych w kontekście poziomu globalnej orientacji życiowej?**

Rozwiązanie tak sformułowanego problemu wymagało odpowiedzi na następujące pytania (problemy):

- 1. Jaki jest poziom poczucia koherencji młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych w komponentach Kwestionariusza Orientacji Życiowej (SOC-29) A. Antonovsky'ego?**
- 2. Jakie jest nasilenie potrzeb psychicznych młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych w wymiarach Testu „Potrzeby i Dążenia” A. Steina?**
- 3. Jakie są zasoby psychospołeczne młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych?**
- 4. Jaka jest zależność między nasileniem potrzeb psychicznych a psychospołecznymi zasobami, czyli: poziomem samooceny, wartościami oraz natężeniem wsparcia społecznego, w analizowanych grupach młodzieży wychowywanej przez samotne matki, samotnych ojców i w rodzinach pełnych w całym próbach badawczych i w obrębie poszczególnych typów poczucia koherencji?**

W celu uszczegółowienia problemu trzeciego sformułowano pytania dodatkowe (problemy szczegółowe):

- 1. Jaki jest poziom samooceny młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych mierzonej Skalą Samooceny (TSCS) W.H. Fittsa?**
- 2. Jakie jest natężenie wsparcia społecznego młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych w wymiarach Kwestionariusza Wsparcia Społecznego (NSSQ) J. Norbeck?**
- 3. Które z listy wartości mierzonych Portretowym Kwestionariuszem Wartości (PVQ-R2) S.H. Schwartza mają najwyższe nasilenie u młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych?**

A. Bochniarz

Hipotezę sformułowano do pytania dotyczącego zależności. Brzmi ona następująco: **Zależności między nasileniem potrzeb psychicznych a zasobami psychospołecznymi młodzieży wychowywanej przez samotne matki i samotnych ojców oraz w rodzinach pełnych, a zwłaszcza w obrębie wybranych grup badanej młodzieży, są różne w poszczególnych wymiarach korelowanych zmiennych, gdzie decydujące znaczenie odgrywają wyszczególnione typy poczucia koherencji.**

W odniesieniu do powyższej hipotezy, dotyczącej korelacji nasilenia potrzeb psychicznych z zasobami psychospołecznymi badanych osób z decydującą rolą wyszczególnionych typów poczucia koherencji, trudno jest wysunąć jednoznaczne założenia hipotetyczne z uwagi na brak analiz w tym zakresie. Podstawą sformułowania hipotezy była analiza stanu badań dotyczących wskazanych zależności głównie w kontekście utraty zdrowia, powrotu do zdrowia, niepełnosprawności, uzależnień, radzenia sobie ze stresem. Powyższe założenie wynika także z przyjętych funkcjonalnych właściwości poczucia koherencji. Jest ono bowiem zdolnością, która umożliwia jednostce adekwatną i realistyczną ocenę rzeczywistości pod kątem radzenia sobie z wyzwaniami własnymi i otoczenia, efektywne korzystanie z zasobów osobistych i środowiskowych oraz dopasowanie owych zasobów do wymagań sytuacji, a więc np. zaspokajania swoich potrzeb (zob. A. Antonovsky 2005, T. Pasikowski 2000). Dlatego też

osoby o wysokim poczuciu koherencji [...] nie poddają się losowi, w trudnej sytuacji radzą sobie same lub wiedzą, do kogo zgłosić się po pomoc; mają zawsze w życiu coś, na czym im zależy, co je żywo obchodzi i w co ich zdaniem warto się zaangażować, warto inwestować wysiłek (K. Kosińska-Dec, I. Jelonkiewicz 1997, s. 217).

Pierwszym krokiem w podjętych badaniach było ustalenie typów poczucia koherencji młodzieży wychowywanej przez samotne matki i samotnych ojców oraz w rodzinach pełnych, a następnie poznanie u niej nasilenia potrzeb psychicznych. Główny jednak nacisk położony został na poszukiwanie zależności między nasileniem potrzeb psychicznych a poszczególnymi zasobami psychospołecznymi w badanych grupach z uwzględnieniem moderacyjnej roli (inaczej **zmiennej pośredniczącej**) poziomu poczucia koherencji badanej młodzieży. W związku z powyższym **zmienną zależną** w badaniach stanowiło nasilenie potrzeb psychicznych. Jako **zmienne niezależne** w pracy przyjęto zasoby psychospołeczne, do których zaliczono: samoocenę, wsparcie społeczne i wartości.

Zmiennym zostały przyporządkowane wskaźniki możliwe do zbadania za pomocą dostępnych narzędzi badawczych:

A. Bochniarz

- 1) Dla zmiennej moderującej – poczucia koherencji – wskaźniki obliczone zostały na podstawie Kwestionariusza Orientacji Życiowej (SOC-29, *The Sense of Coherence Questionnaire*) A. Antonovsky'ego;
- 2) Dla zmiennej zależnej – potrzeb psychicznych – wskaźniki obliczono na podstawie Testu „Potrzeby i Dążenia” (AS) A. Steina w zmodyfikowanej wersji J. Kirenki i E. Sarzyńskiej (2010);
- 3) Dla zmiennej niezależnej – samooceny – wskaźnikami były wyniki uzyskane w Skali Samooceny (TSCS, *Tennessee Self Concept Scale*) W.H. Fittsa;
- 4) Dla zmiennej niezależnej – wsparcia społecznego – wskaźniki obliczono na podstawie Kwestionariusza Wsparcia Społecznego (NSSQ) J. Norbeck;
- 5) Dla zmiennej niezależnej – wartości – wskaźnikami były wyniki otrzymane na podstawie Portretowego Kwestionariusza Wartości (PVQ-R2) S.H. Schwartz w rodzimej adaptacji J. Ciecucha (2012).

W przyjętym modelu badawczym uwzględnione zostały również zmienne niezależne pośredniczące, do których ze względu na specyfikę grupy badawczej zaliczono następujące czynniki socjodemograficzne: płeć, wiek, stan cywilny, wykształcenie, miejsce zamieszkania, aktualne zajęcie oraz pięć kategorii związanych wyłącznie z samotnym rodzicielstwem: czas trwania samotnego rodzicielstwa, przyczyna zaistnienia, atmosfera panująca w domu rodzinnym, ocena kontaktu z matką lub ojcem oraz subiektywne poczucie szczęścia badanej młodzieży.

W realizacji celu badań, zmierzając do rozwiązania postawionych problemów badawczych, jako metodę zastosowano **sondaż diagnostyczny**, w skład którego weszły wymienione powyżej narzędzia badawcze.

Badaniami objęto 440 osób: młodzież wychowywaną przez samotne matki (149 osób), samotnych ojców (122 osoby) i w rodzinach pełnych (169 osób). W badaniach zastosowano intencjonalny dobór próby, starając się wyodrębnić wśród badanych grupę młodzieży z rodzin niepełnych, zarówno samotnych matek, jak i samotnych ojców, oraz grupę młodzieży z rodzin pełnych. W badaniach wzięły udział osoby uczące się, pracujące, równocześnie uczące się i pracujące oraz bezrobotne z województwa lubelskiego. W grupie osób uczących się oraz uczących się i pracujących znaleźli się zarówno uczniowie ostatnich klas gimnazjów, jak i szkół ponadgimnazjalnych oraz osoby studiujące.

Przeprowadzone analizy empiryczne pozwoliły na określenie poziomu poczucia koherencji młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych w komponentach Kwestionariusza Orientacji Życiowej (SOC-29) A. Antonovsky'ego. W świetle uzyskanych rezultatów

A. Bochniarz

stwierdzono, że nie istnieje związek między formą doświadczanego rodzicielstwa badanej młodzieży a jej poczuciem koherencji, zarówno w wymiarze globalnym, jak również w poszczególnych jego komponentach: poczuciu zrozumiałości, zaradności i sensowności. Zastosowana tutaj analiza porównawcza z wykorzystaniem jednowymiarowej analizy wariancji (ANOVA) ujawniła jedynie tendencje związku między tymi zmiennymi. Najwyższy poziom globalnego poczucia koherencji był udziałem młodzieży z rodzin samotnych matek, potem młodzieży z rodzin pełnych, najniższy – młodzieży wychowywanej przez samotnych ojców. Jest to jednak wstępna orientacja co do stopnia, w jakim badani dysponują zdolnościami do adaptacyjnego funkcjonowania. Dokładnej charakterystyki tej właściwości dostarczyła analiza poszczególnych jej wymiarów. Można zauważyć, że młodzież wychowywana przez samotne matki i przez obydwój rodziców ujawniła wyższy poziom poczucia zrozumiałości, zaradności i sensowności (przy czym w dwóch ostatnich komponentach był on na poziomie zbliżonym do statystycznej ufności) w porównaniu z młodzieżą wychowywaną przez samotnych ojców.

Przyjąć zatem należy, że niższy poziom poczucia koherencji w wymiarze globalnym, oraz w jego komponentach u młodzieży z rodzin samotnych ojców może oznaczać, że nie ma ona przekonania, iż jest w stanie zapanować, wyjaśnić i ująć w sensowną całość określonych obszarów rzeczywistości, uwzględniając w tym własne życie emocjonalne, swoje relacje interpersonalne, podstawową aktywność życiową oraz zadania egzystencjalne, jak np. doświadczanie porażki. Nie potrafi spostrzegać napływających do niej bodźców ze środowiska wewnętrznego i zewnętrznego jako spójnych i uporządkowanych. W sytuacjach problemowych, zwłaszcza nowych i nieznanych mogą pojawić się u niej trudności z interpretowaniem danego wydarzenia. Dlatego też częściej może postrzegać sytuacje trudne w kategorii obciążenia, zwłaszcza gdy nie widzi większych szans na sprostanie im oraz określonych perspektyw na przyszłość. Ponadto gorzej niż młodzież wychowywana przez samotne matki i młodzież z rodzin pełnych postrzega dostępne zasoby jako wystarczające, by zmierzyć się z wymogami stawianymi przez życie, a co najważniejsze – radzić sobie z nimi, nie ma bowiem przekonania, iż może znaleźć w kimś lub w czymś oparcie, gdy pojawi się taka potrzeba.

Kolejnym krokiem było określenie typów poczucia koherencji u badanej młodzieży, co osiągnięto dzięki zastosowaniu analizy skupień metodą *k-średnich*. Jak wynika z analiz, nie istnieje statystyczny związek między zmienną formy doświadczanej opieki rodzicielskiej badanej młodzieży a typami/poziomami poczucia koherencji. Okazało się, że zarówno

młodzież z rodzin niepełnych, jak też z rodzin pełnych w największym nasileniu ujawniła przeciętny poziom poczucia koherencji, natomiast w dalszej kolejności poziom niski i wysoki.

Należy pamiętać, że wysokie poczucie koherencji uaktywnia dostępne jednostce zasoby, sprzyja optymalnemu ich wykorzystaniu do zrozumienia i szybkiego wyjścia z sytuacji trudnej, co nie pozostaje bez znaczenia dla ogólnego stanu psychofizycznego jednostki (zob. T. Pasikowski 2000; L. Golińska 2003; C.G. Richardson, P.A. Ratner 2005; N. Ogińska-Bulik, Z. Juczyński 2010). Tak więc występowanie u badanej młodzieży poczucia koherencji na poziomie przeciętnym może przyczyniać się do powstawania trudności w adekwatnym i efektywnym wykorzystaniu własnych zasobów, częstszego kategoryzowania sytuacji jako trudności, a nie wyzwań, rodzić problemy w nawiązywaniu kontaktów społecznych, zwiększać prawdopodobieństwo przypisywania określonym czynnikom charakteru stresorów, z którymi trudniej się uporać, prowadzić do oceny rzeczywistości w kategoriach mniej realistycznych i skupiania się na rzeczach mało ważnych (zob. T. Pasikowski 2000; L. Golińska 2003; A. Antonovsky 2005; N. Ogińska-Bulik, Z. Juczyński 2010; M. Malak i in. 2011; A. Worsztynowicz 2013).

W celu pogłębienia analiz empirycznych poszukano powiązań między wysokim, przeciętnym i niskim poziomem poczucia koherencji badanej młodzieży a zmiennymi socjodemograficznymi. Okazało się, że dziewczęta z rodzin samotnych ojców i chłopcy z rodzin samotnych matek ujawniają podwyższony poziom poczucia koherencji. Poziom poczucia koherencji młodzieży wychowywanej przez samotne matki jest najwyższy do 18 roku życia. Z kolei w przypadku najmłodszej grupy wiekowej młodzieży wychowywanej przez samotnych ojców jest niski. Widoczny związek zachodzi między wykształceniem a poziomem poczucia koherencji, bowiem ucząca się młodzież z rodzin samotnych matek częściej ujawnia wysoki poziom poczucia koherencji, natomiast ucząca się młodzież wychowywana przez samotnych ojców prezentuje niski jego poziom. Niski poziom poczucia koherencji częściej występuje również u młodzieży zamieszkałej na wsi a wychowywanej przez samotnych ojców. Ponadto znacząco częściej niski poziom poczucia koherencji jest udziałem młodzieży pracującej wychowywanej przez samotnych ojców, młodzieży pracującej i uczącej się z rodzin samotnych matek oraz młodzieży bezrobotnej wychowywanej przez samotne matki. W grupie młodzieży wychowywanej przez samotnych ojców, w której samotne rodzicielstwo trwa od 5 do 11 lat i powyżej 10 lat, utrzymuje się przeciętny poziom poczucia koherencji, podobnie jak w przypadku młodzieży z rodzin samotnych matek o najkrótszym i najdłuższym czasie trwania samotnego rodzicielstwa. Z kolei zmienna przyczyny samotnego rodzicielstwa badanej młodzieży nie wykazuje

korelacji na poziomie istotnym statystycznie z ujawnionymi przez nią poziomami poczucia koherencji. Niemniej jednak badania pokazały, że na skutek rozvodu rodziców oraz wyjazdu jednego z nich w celach zarobkowych młodzież z rodzin samotnych ojców częściej prezentuje niski poziom poczucia koherencji. Tak więc rozwód oraz migracja zarobkowa matki są bolesnymi i trudnymi doświadczeniami dla dziecka. Dotykając wszystkich sfer życia rodzinnego, niszczą dotychczasowy porządek i poczucie bezpieczeństwa, co jest nie bez znaczenia dla kształtowania niskiego poziomu poczucia koherencji młodego człowieka. Może to się przejawiać w częstszym przeżywaniu stresu i lęku, mniejszym zadowoleniu z życia, trudnościach w elastycznym i adekwatnym doborze posiadanych zasobów do zaistniałej sytuacji (zob. H. Sęk, T. Pasikowski 2001; J. Kirenko, S. Byra 2008). Ponadto badania ujawniły, że wyższej ocenie atmosfery domowej towarzyszy wzrost nasilenia wysokiego poziomu poczucia koherencji zarówno u młodzieży wychowywanej przez samotne matki, jak i samotnych ojców. Podobnie jest w przypadku związku między oceną kontaktu z rodzicem a poczuciem koherencji – bardzo dobry i przeciętny kontakt z matką lub ojcem powiązany jest z wysokim poziomem poczucia koherencji. Natomiast młodzież z rodzin samotnych matek i samotnych ojców, która wskazała na brak poczucia szczęścia oraz młodzież niepewna swojego zdania odnośnie do tej kwestii, częściej prezentowała niski poziom poczucia koherencji. Można więc przypuszczać, że dobra jakość relacji wewnątrzrodzinnych, prawidłowy sposób komunikowania się, a także wysoki stopień spójności rodzinnej sprzyjają rozwojowi osobistemu i korzystniejszemu przystosowaniu się młodego człowieka do wymagań życiowych (zob. K. Kosińska-Dec, I. Jelonkiewicz 2001).

Poczucie koherencji młodzieży z rodzin niepełnych jest rzadko poddawane analizie teoretycznej i weryfikacji empirycznej. Badacze zdecydowanie częściej zajmują się tym zagadnieniem w odniesieniu do walki z chorobą, radzenia sobie ze stresem czy różnych obszarów aktywności życiowej człowieka. Interesujące wydaje się więc podjęcie pogłębionych eksploracji badawczych w zakresie poczucia koherencji w kontekście rodzinnym, czyli przedmiotem badań należałoby uczynić zarówno samotnych rodziców, jak i ich dzieci. Istnieje bowiem możliwość transmisji międzypokoleniowej poczucia koherencji, co oznacza, że określony poziom tej zmiennej u jednego członka rodziny, np. rodzica, może kształtować ten zasób u innych, np. u dzieci (zob. S. Sagy, A. Antonovsky 1992; L. Wickens, A. P. Greeff 2005; L. Kulik 2008; Fei-WanNgai, Siew-FeiNgu 2016). Wyniki nielicznych badań wskazują, że wysoki poziom rodzinnego poczucia koherencji odgrywa istotną rolę w skutecznym radzeniu sobie z różnorodnymi wymaganiami stawianymi przez życie, sprzyja budowaniu właściwych relacji interpersonalnych w rodzinie i poza nią,

A. Bochniarz

większej spójności rodziny (zob. A. Antonovsky, T. Sourani 1988; S. Sagy, A. Antonovsky 1992; M. Haour-Knipe 1999; L. Wickens, A. P. Greeff 2005; L. Kulik 2008; Fei-WanNgaia, Siew-FeiNgu 2016). Tak więc mocne strony rodziny, dobre relacje z rodzicami i rodzeństwem mogą prowadzić do wzrostu poczucia koherencji dziecka należącego do tej rodziny (K. Kosińska-Dec, I. Jelonkiewicz 2001; A. Kowal, K. Szymona, A. Płotka, L. Jabłoński 2005; L. Wickens, A. P. Greeff 2005; L. Kulik 2008; Fei-WanNgaia, Siew-FeiNgu 2016).

Uzyskane wyniki badań pozwoliły na diagnozę potrzeb psychicznych młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych w wymiarach Testu „Potrzeby i Dążenia” A. Steina. Poziomy nasilenia potrzeb psychicznych określone zostały przy pomocy analizy porównawczej z uwzględnieniem jednowymiarowej analizy wariancji (ANOVA), co pozwoliło na ustalenie związków między siedmioma kategoriami potrzeb psychicznych a pełną i niepełną formą opieki rodzicielskiej badanej młodzieży. Przeprowadzone analizy ujawniły, że poziomy nasilenia potrzeb psychicznych w wyodrębnionych formach opieki rodzicielskiej badanej młodzieży są znacząco zróżnicowane w przypadku potrzeby rozwoju/aktywności, potrzeby władzy/uznania, potrzeby rozrywki/hedonizmu, potrzeby równowagi, potrzeby zależności i potrzeby bycia, przy czym w pięciu przypadkach młodzież wychowywana w rodzinach pełnych cechowała się najwyższym wskaźnikiem nasilenia tychże potrzeb (z wyjątkiem potrzeby zależności). Wskazuje to na ich istotnie większą niż u młodzieży wychowywanej przez samotne matki i samotnych ojców potrzebę bycia człowiekiem aktywnym, twórczo rozwijającym się, stawiającym przed sobą wyzwania i informującym innych o swoich osiągnięciach, robienia rzeczy nowych, pięknych i trudnych, osiągnięcia ważnych celów, bycia lepszym od innych, potrzebę, by wyjaśniać, wiedzieć i zaspokajać ciekawość. Ponadto młodzież wychowywana przez obydwoje rodziców charakteryzuje się większym pragnieniem przebywania z ludźmi, pracy z nimi, pomagania im czy bycia dla nich miłym. Pomocne w tym jest nawiązywanie przez nią kontaktów z osobami innej płci, niebanie się swoich pragnień, samodzielne decydowanie, potrzeba aprobaty, chwalenia, jak również nastawienie na porządek, dokładność i wytrwałość w działaniu, a ponadto doświadczanie uznania ze strony innych, panowanie nad otoczeniem, pewność siebie i wpływanie na innych. Oznacza to, że więź z obydwojgiem rodziców, ich czynna obecność w życiu młodzieży, prawidłowe wzorce wychowawcze i klimat emocjonalny sprzyjają większej chęci do nawiązywania i utrzymywania kontaktów społecznych oraz efektywnemu funkcjonowaniu psychospołecznemu badanych. Z kolei młodzież wychowywana przez samotne matki w istotnie wyższym nasileniu niż młodzież wychowywana w rodzinach pełnych i młodzież

wychowywana przez samotnych ojców ujawniła dążenie do biernego poddawania się krytyce i krzywdzeniu, wyzwalania z tego powodu poczucia winy przy jednoczesnym podziwianiu i popieraniu ludzi znaczących, słuchaniu poleceń i byciu uprzejmym. Należy zatem mniemać, że większe nasilenie potrzeby zależności u młodzieży z rodzin samotnych matek może mieć związek ze środowiskiem rodzinnym badanych. Osobowość matki, jej doświadczenia wyniesione z rodziny własnej i pochodzenia, preferowane cele życiowe, strategie radzenia sobie w trudnych sytuacjach prowadzić mogą do zbytowego koncentrowania się na potomstwie i nadopiekuńczości, przekładając się na zbytnią uległość dziecka. W konsekwencji młody człowiek może przejawiać wyższy poziom niepokoju i niepewności, niższą motywację do osiągnięć i niższe poczucie własnej wartości, nie zawsze też potrafi poradzić sobie z napotykanymi trudnościami, z góry skazując się na przegraną albo bezwarunkowo podporządkowując się innym osobom.

Ustalono także różnice międzygrupowe w wymiarze nasilenia potrzeb psychicznych badanej młodzieży z wysokim, przeciętnym i niskim poziomem poczucia koherencji w obrębie samotnego rodzicielstwa matek i ojców oraz w rodzinach pełnych. Można stwierdzić, że poziom poczucia koherencji u badanej młodzieży znacząco różnicuje ujawnione przez nią nasilenie potrzeb psychicznych. Okazało się, że w przypadku młodzieży z przeciętnym poziomem poczucia koherencji wychowywanej przez samotne matki istnieje większe nasilenie potrzeb niż u młodzieży z niskim i wysokim poziomem poczucia koherencji. Należy zatem przyjąć, że badani z przeciętnym poziomem poczucia koherencji z rodzin samotnych matek wykazują się większym stopniem dążenia do robienia rzeczy nowych, osiągania ważnych celów, bycia lepszym od innych, unikania urazu fizycznego, urazu ze strony innych oraz poniżenia we własnych oczach. Ponadto częściej ujawniają potrzebę doznawania przyjemnych wrażeń zmysłowych, poszukiwania przeżyć i czerpania z nich przyjemności, nawiązywania kontaktów z osobami innej płci, przeżywania miłości, samodzielnego decydowania, a także aprobaty, chwaleń, panowania nad otoczeniem, jak również nastawienia na porządek, dokładność i wytrwałość w działaniu. Z kolei młodzież z niskim poziomem poczucia koherencji wychowywana przez samotnych ojców istotnie silniej wykazuje potrzeby rozrywki/hedonizmu i bycia niż młodzież z wysokim i przeciętnym poziomem poczucia koherencji. Natomiast w przypadku młodzieży z rodzin pełnych okazało się, że zarówno wysoki, jak i niski poziom poczucia koherencji znacząco różnicuje nasilenie potrzeby równowagi. Oznacza to, że badani silniej ujawniają potrzebę nastawienia na porządek, dokładność i wytrwałość w działaniu oraz oszczędność.

A. Bochniarz

Nieliczne badania dotyczące potrzeb młodzieży z rodzin niepełnych prowadzone były przede wszystkim wśród rodziców samotnie wychowujących dzieci. Wyniki tych eksploracji wskazują, że samotni rodzice mają najwięcej problemów z realizacją potrzeb materialnych, biologicznych i emocjonalnych swojego potomstwa (zob. M. Remisz 2005; E. Jundził 2003; B. Balcerzak-Paradowska 2014). Brakuje natomiast badań dotyczących nasilenia potrzeb u młodzieży wychowywanej przez samotne matki i samotnych ojców, stąd trudno jest odnieść wyniki badań własnych do wyników badań empirycznych innych autorów.

W dalszej kolejności przeprowadzone analizy empiryczne pozwoliły na znalezienie odpowiedzi na pytanie badawcze dotyczące charakterystyki zasobów osobistych młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych. Z wykorzystaniem jednoczynnikowej analizy wariancji (ANOVA) zbadano przyjęte w pracy kategorie zasobów, tj. samoocenę, wsparcie społeczne oraz wartości młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych.

W wyniku analiz danych z zakresu samooceny w porównywanych grupach młodzieży z rodzin samotnych matek, samotnych ojców i w rodzinach pełnych wyłoniono 14 spośród 17 wskaźników samooceny, które różnicowały na poziomie statystycznej istotności badaną młodzież. Można zatem stwierdzić, że istnieje związek między tymi wymiarami samooceny a zmienną formy sprawowania opieki rodzicielskiej badanej młodzieży. W największym zakresie dotyczy to młodzieży wychowywanej przez samotne matki, która najwyższe średnie arytmetyczne statystycznie istotne uzyskała w ośmiu wymiarach samooceny. Z kolei młodzież z rodzin pełnych oraz młodzież wychowywana przez samotnych ojców uzyskała istotnie statystycznie wyższe wyniki w sumie w sześciu wymiarach samooceny (po trzy w każdej grupie). Można zatem przyjąć, że młodzież z rodzin samotnych matek istotnie częściej wykazuje się zdrową otwartością i zdolnością do samokrytycyzmu, pokłada w sobie zaufanie i zgodnie z tym postępuje. Zdecydowanie rzadziej niż porównywana z nią młodzież z pozostałych grup przejawia zubożoną tożsamość, w szczególności w wymiarze identyfikacji i rozwoju „Ja” idealnego, zarówno w odniesieniu do poziomu samozadowolenia, jak i samoakceptacji. Przypisuje również większą wartość swojemu ciału, stanowi zdrowia, wyglądowi fizycznemu, sprawności i seksualności, a także poczuciu własnej wartości i bycia osobą kompetentną niezależnie od oceny innych. Z kolei młodzież wychowywana przez samotnych ojców odznacza się istotnie mniejszą integracją samooceny, a tym samym przejawia tendencje do szufladkowania pewnych sfer własnego „Ja” i do ich widzenia w izolacji od pozostałych. Ma to miejsce zarówno na trzech poziomach jej funkcjonowania: tożsamości, akceptacji i zachowania, jak i w pięciu wymiarach „Ja”: fizycznym, moralno-etycznym, osobistym, rodzinnym i społecznym. Natomiast młodzież wychowywana

A. Bochniarz

w rodzinach pełnych w większym nasileniu opisuje własne „Ja” przez afirmację lub odrzucenie tego, co wchodzi w zakres ich „Ja”. Ponadto ujawnia ona częściej zamęt, sprzeczność lub ogólny konflikt w percepcji siebie. Należy zaznaczyć, iż w przypadku badanej młodzieży na jej samoocenę ma wpływ okres rozwojowy, w którym się znajduje, zaś z drugiej strony postawa rodzica. Tak więc samotne matki mogą częściej niż samotni ojcowie oraz rodzice z rodzin pełnych rozbudzać w dzieciach ciekawość świata, zachęcać do podejmowania samodzielnych decyzji, rozwijać w nich ambicje i aspiracje oraz poczucie kierowania swoim życiem, budując w ten sposób zręby zdrowej samooceny.

Określono również różnice międzygrupowe w wymiarze samooceny badanej młodzieży z wysokim, przeciętnym i niskim poziomem poczucia koherencji w obrębie trzech form opieki rodzicielskiej: samotnego rodzicielstwa matek i ojców oraz w rodzinach pełnych. Okazało się, że w przypadku młodzieży wychowywanej w rodzinach samotnych matek oraz w rodzinach pełnych istnieje związek o charakterze wprost proporcjonalnym między ich samooceną a niskim poziomem poczucia koherencji. Oznacza to, że badani w istotnie większym nasileniu ujawniają swoje cechy samooceny niż młodzież z przeciętnym i wysokim poziomem poczucia koherencji z rodzin samotnych matek i pełnych. Odwrotna sytuacja miała miejsce w przypadku młodzieży z rodzin samotnych ojców. Tu bowiem okazało się, że największe nasilenie samooceny występuje u osób z wysokim poziomem poczucia koherencji.

Uzyskane wyniki znajdują potwierdzenie w doniesieniach innych badaczy (zob. A.B. Doyle, D. Markiewicz 2004; N.S. Esmaceli, S.N. Yaacob 2012; B. Khajenouri, R. Deghani 2015; J. Kirenko, A. Bochniarz 2017).

Po zastosowaniu jednoczynnikowej analizy wariancji (ANOVA) okazało się, że istnieje zróżnicowanie na poziomie statystycznej istotności między badanymi grupami młodzieży wychowywanej przez samotne matki, samotnych ojców i w rodzinach pełnych we wszystkich obszarach Kwestionariusza Wsparcia Społecznego. Młodzież z rodzin samotnych ojców w istotnie większym stopniu niż młodzież z rodzin samotnych matek i z rodzin pełnych doświadcza ogólnego wsparcia, w tym wsparcia emocjonalnego, afirmacyjnego i pomocowego. Z kolei młodzież wychowywana przez obydwójce rodziców w porównaniu z młodzieżą wychowywaną przez samotne matki istotnie silniej ujawnia otrzymywane wsparcie w wymiarze funkcjonalnym ze szczególnym udziałem komponentu afirmacyjnego. Natomiast w komponentach emocjonalnym i pomocowym większe ich nasilenie jest udziałem młodzieży wychowywanej przez samotne matki. Istnieje więc związek między wsparciem społecznym a zmienną formy opieki rodzicielskiej badanej

młodzieży. Przyjąć zatem należy, iż młodzież wychowywana przez samotnych ojców w porównaniu z pozostałymi grupami badanych doświadcza większego stopnia życzliwości, zrozumienia, szacunku, zaufania i uznania dla głoszonych przez siebie poglądów i podejmowanych działań. Ponadto wyższe jest także u nich percypowane wsparcie w postaci materialnej lub funkcjonalnej pomocy. Jednocześnie można zauważyć, że młodzież wychowywana przez samotnych ojców silniej deklaruje zapotrzebowanie na wsparcie społeczne, bowiem w jej odczuciu okazywane im jest ono mimo wszystko rzadziej niż tego oczekuje. Z kolei młodzież wychowywana w rodzinach pełnych oraz młodzież wychowywana przez samotne matki nie musi starać się o wsparcie praktyczne, wykazuje natomiast większe zapotrzebowanie na wsparcie emocjonalne i afirmacyjne, zwłaszcza ze strony najbliższych osób. Może mieć to związek z wynikającą z pracy zawodowej nieobecnością w życiu młodych ludzi obydwójga rodziców w przypadku rodziny pełnej i matek z rodzin monoparentalnych. Być może przesadna troska o budżet rodzinny w rodzinach pełnych i konieczność podejmowania dodatkowego zatrudnienia, aby należycie zaspokajać potrzeby poszczególnych członków przez samotne matki prowadzi do tego, że badana młodzież uzyskuje pomoc materialną, ale ze względu na fizyczną i psychiczną nieobecność rodziców związaną z nadmiarem obowiązków zawodowych brakuje już jej wsparcia polegającego na dostarczaniu pozytywnych emocji, zaspokajaniu potrzeby szacunku i akceptacji oraz budowaniu poczucia samoskuteczności.

Okazało się również, że istnieje statystyczny związek między wsparciem społecznym a zmienną moderującą, czyli poczuciem koherencji badanej młodzieży. Uzyskane wyniki sugerują, iż młodzież z wysokim poziomem poczucia koherencji wychowywana przez samotne matki i w rodzinach pełnych w największym stopniu potrafi mobilizować potrzebne im wsparcie opierające się na przekazie emocji pozytywnych, wzmacniające ich poczucie akceptacji ze strony najbliższych oraz pomocy praktycznej. Tak więc najwyższy poziom poczucia koherencji sprzyja uruchamianiu dostępnych zasobów zewnętrznych. Jedynie młodzież wychowywana przez samotnych ojców nie wykazała statystycznego związku doświadczanego wsparcia społecznego z poziomem poczucia koherencji.

Reasumując, istnieje związek między wsparciem społecznym a formą doświadczanego rodzicielstwa badanej młodzieży, co również jest zbieżne z wynikami innych badaczy (zob. S. Casey-Cannon i in. 2006; H. Crean 2004; E. Stice i in. 2004; P. S. Chu 2010; O. Kaynak i in. 2011 za: R. Sikora 2012, s. 42; A. Bochniarz 2015; M. Camero i in. 2017).

Dzięki wykorzystaniu jednoczynnikowej analizy wariancji (ANOVA) wyłonione zostały kategorie wartości, które różnicowały na poziomie statystycznej istotności badane

osoby wychowywane przez samotne matki, samotnych ojców i w rodzinach pełnych. Zmierzone zostały jedynie preferencje dziesięciu kategorii wartości: kierowanie sobą, stymulacja, hedonizm, osiągnięcia, władza, uniwersalizm, życzliwość, przystosowanie, tradycja i bezpieczeństwo. Istotne statystycznie różnice dla porównywanych grup młodzieży zlokalizowano w dziewięciu kategoriach wartości (wyjątkiem była kategoria władzy). Można zatem stwierdzić istnienie związku między strukturą wartości badanej młodzieży a strukturą rodziny, w której się ona wychowuje. Młodzież wychowywana przez samotne matki ujawniła w sześciu kategoriach wartości ich istotne nasilenie (stymulacja, hedonizm, osiągnięcia, życzliwość, przystosowanie, bezpieczeństwo), gdy tymczasem młodzież wychowywana przez samotnych ojców tylko w trzech (kierowanie sobą, uniwersalizm, tradycja). Z kolei młodzież wychowywana w rodzinach pełnych wykazała się najniższym poziomem preferencji niemal we wszystkich analizowanych kategoriach wartości. Sądzić zatem należy, że młodzież wychowywana przez samotne matki w porównaniu z pozostałymi grupami młodzieży istotnie częściej preferuje wartości związane z poszukiwaniem nowości i wyzwań, dążeniem do ekscytującego i urozmaiconego życia, stąd jej pęd ku przyjemnościom i zaspokajanie własnych organicznych potrzeb osobistych. Ponadto wśród wartości uznawanych przez tę grupę młodzieży znalazły się te powiązane z sukcesem osiąganym przez okazywanie kompetencji odpowiadających standardom społecznym, a także z troską o dobro najbliższych. Badani preferują również wśród wyodrębnionych kategorii wartości przystosowanie, wiążące się z ograniczaniem własnych dążeń i działań, które mogłyby szkodzić innym lub naruszyć społeczne normy, jak również bezpieczeństwo osobiste, rodziny, przyjaciół i narodu. Natomiast młodzież wychowywana przez samotnych ojców w największym nasileniu spośród przebadanej populacji deklaruje wartości odwołujące się do niezależności w myśleniu i działaniu, kreatywności, wolności i autonomicznego wybierania własnych celów, co przejawia się w zrozumieniu, uznaniu, tolerancji, trosce o dobro wszystkich ludzi, ochronie przyrody, sprawiedliwości, pokoju i mądrości. Istotnie częściej też deklaruje akceptację i szacunek wobec rytuałów i idei własnej kultury lub religii.

Kolejnym etapem analiz było sprawdzenie, czy poziom poczucia koherencji w badanych grupach młodzieży jest istotnym czynnikiem różnicującym jej preferencje wartości. Okazało się, że w przypadku tej zmiennej młodzież z wysokim poziomem poczucia koherencji wychowywana przez samotne matki w istotnie większym nasileniu ujawniała cenione wartości niż młodzież z niskim i przeciętnym poziomem poczucia koherencji. Również młodzież z wysokim poziomem poczucia koherencji wychowywana w rodzinach pełnych wykazała w największej liczbie kategorii wartości ich największe nasilenie, jednak

już nie na poziomie statystycznej istotności. Inaczej było w grupie młodzieży wychowywanej przez samotnych ojców, gdzie dominują osoby z niskim poziomem poczucia koherencji wykazujące się najwyższymi średnimi w większości analizowanych kategorii wartości.

Nie ma niestety zbyt wielu doniesień na temat związku między hierarchią wartości młodzieży a strukturą jej rodziny. Wśród nielicznych ustaleń dotyczących wpływu struktury rodziny na rozwój wartości u dzieci można wskazać na badania Rosy Rosnati, Danieli Barni i Danieli Uglieri (2014). Badania miały na celu porównanie preferowanych wartości nastolatków z rodzin niepełnych powstałych w wyniku rozwodu lub separacji z wartościami nastolatków z rodzin pełnych. Okazało się, że młodzież z rodzin niepełnych ma zbliżone priorytety, jeśli chodzi o wartości, do młodzieży wychowywanej przez oboje rodziców, choć przypisywała nieco większe znaczenie hedonizmowi (np. radość z życia, pobłażanie sobie) i stymulacji (np. różnorodne życie, odwaga), a mniejsze konformizmowi (np. posłuszeństwo, samodyscyplina).

Najbardziej właściwą procedurą korelacyjną dla zbadania powiązania między siedmioma kategoriami potrzeb psychicznych, wyłonionymi przy zastosowaniu analizy czynnikowej, a zmiennymi: samooceną, wsparciem społecznym i preferowanymi wartościami w obrębie całej grupy samotnego rodzicielstwa, jak również samotnego macierzyństwa, ojcostwa, rodziny pełnej oraz w wyodrębnionych z nich podgrupach młodzieży z określonym poziomem poczucia koherencji było zastosowanie analizy regresji wielokrotnej. Analiza ta umożliwia określenie układu zmiennych niezależnych, które mają znaczenie w wyjaśnianiu zmiennej zależnej, oraz oszacowanie siły związku między nimi w tak skonstruowanym modelu regresyjnym. W sposób stymulujący na zmienną zależną oddziałują zmienne niezależne z dodatnimi wartościami parametrów regresji, natomiast hamująco – zmienne o ujemnych parametrach. Zmienne nieistotne statystycznie, tzw. neutralne, nie uczestniczą w analizie badanej współzależności.

W przypadku potrzeby rozwoju/aktywności najsilniejszy udział w jej zmienności wykazuje młodzież z wysokim i przeciętnym poziomem poczucia koherencji wychowywana przez samotne matki, młodzież z najwyższym i najniższym poziomem poczucia koherencji wychowywana przez samotnych ojców oraz w rodzinach pełnych. W świetle przedstawionych wyników badań własnych potrzeba ta jest w najwyższym stopniu wyjaśniana przez zmienne niezależne – samoocenę i wartości w przypadku młodzieży z rodzin samotnych matek. Z kolei u młodzieży z rodzin samotnych ojców predyktorem okazała się zmienna wsparcia społecznego. Drugą analizowaną potrzebą jest potrzeba bezpieczeństwa/spokoju, która w największym stopniu jest wyjaśniana zmiennymi niezależnymi samooceny i wsparcia

A. Bochniarz

społecznego uwzględnionymi w modelu funkcji regresji w grupie młodzieży z najniższym poziomem poczucia koherencji wychowywanej przez samotne matki. Z kolei w grupie młodzieży wychowywanej przez samotnych ojców zależności najsilniej zarysowały się w modelu osób z najwyższym poziomem poczucia koherencji, zaś w przypadku młodzieży z rodzin pełnych – z najniższym poziomem poczucia koherencji. Tu z kolei zmienne samooceny i wartości wyjaśniające tę potrzebę wydają się mieć większe znaczenie niż zmienna wsparcia społecznego. Analizując współczynniki determinacji pokazujące stopień wyjaśnienia potrzeby władzy/uznania przez budujące ją istotne predyktory, można zauważyć, że potrzeba ta w najwyższym stopniu wyjaśniana jest przez uwzględnione w badaniach zmienne niezależne samooceny i wsparcia społecznego u młodzieży z wysokim poziomem poczucia koherencji wychowywanej przez samotne matki oraz samooceny i wartości u młodzieży z niskim poziomem poczucia koherencji wychowywanej przez samotnych ojców. Z przeprowadzonych analiz wynika, że w przypadku potrzeby rozrywki/hedonizmu najsilniejszy udział w jej zmienności wykazuje młodzież z najniższym poziomem poczucia koherencji wychowywana przez samotne matki. Znaczący jest tutaj jedynie udział zmiennej samooceny. Z kolei u młodzieży z rodzin samotnych ojców oraz z rodzin pełnych najsilniejszy udział w zmienności analizowanej potrzeby wykazują badani z przeciętnym i wysokim poziomem poczucia koherencji. Najbardziej znaczący jest tu udział zmiennych samooceny i wartości, natomiast wsparcie społeczne nie jest predyktorem potrzeby rozrywki/hedonizmu. Zmienna samooceny wyjaśniająca potrzebę równowagi ma największe znaczenie w modelu osób z niskim poziomem poczucia koherencji z rodzin samotnych matek, z kolei zmienne samooceny i wartości – w modelu osób z wysokim poziomem poczucia koherencji wychowywanej przez samotnych ojców i w rodzinach pełnych. Analiza korelatów potrzeby zależności zwraca uwagę na znaczenie samooceny i wsparcia społecznego. Najsilniej zarysowały się one w modelu młodzieży ujawniającej niski poziom poczucia koherencji z rodzin samotnych matek. Warto odnotować, że istnieją różnice w wartości współczynnika determinacji w modelach zbudowanych dla młodzieży z przeciętnym poziomem poczucia koherencji wychowywanej przez samotnych ojców oraz z najwyższym poziomem poczucia koherencji z rodzin pełnych. Wsparcie społeczne jako predyktor potrzeby zależności odgrywa w tych grupach znacznie mniejszą rolę niż samoocena i wartości. Analizując współczynniki determinacji pokazujące stopień wyjaśnienia potrzeby bycia przez budujące je istotne predyktory, można zauważyć, że potrzeba ta w najwyższym stopniu wyjaśniana jest przez uwzględnioną w badaniach zmienną niezależną samooceny w grupie badanej młodzieży z wysokim i niskim poziomem

poczucia koherencji wychowywanej przez samotne matki. Z kolei w modelu osób z najniższym poziomem poczucia koherencji wychowywanych przez samotnych ojców potrzeba bycia jest wyjaśniana przez zmienną niezależną wartości, zaś w przypadku młodzieży z wysokim poziomem poczucia koherencji wychowywanej w rodzinach pełnych przez wsparcie społeczne. Oznacza to, że sposób wyjaśniania tej potrzeby u badanej młodzieży jest bardziej złożony, niż wynikałoby to z przyjętego modelu regresyjnego.

Przedstawione analizy oraz zależności wskazują na udział zmiennych niezależnych (samooceny, wsparcia społecznego, wartości) jako predyktorów w wyjaśnianiu zmiennej zależnej, czyli poszczególnych potrzeb psychicznych (rozwoju/aktywności, bezpieczeństwa/spokoju, władzy/uznania, rozrywki/hedonizmu, równowagi, zależności i bycia) młodzieży wychowywanej przez samotne matki, samotnych ojców i w rodzinach pełnych. Ponadto okazało się, że poziom poczucia koherencji (niski, przeciętny, wysoki) badanej młodzieży odgrywa ważną rolę w wyjaśnianiu związku między nasileniem potrzeb psychicznych a samooceną, wsparciem społecznym i wartościami.

Uzyskane wyniki analiz korelacyjnych dają więc podstawy do potwierdzenia przyjętej hipotezy, która zakładała występowanie różnych zależności między nasileniem potrzeb psychicznych a samooceną, wsparciem społecznym i wartościami młodzieży wychowywanej przez samotne matki i samotnych ojców oraz w rodzinach pełnych, gdzie decydujące znaczenie odgrywał niski, przeciętny i wysoki poziom poczucia koherencji.

Przeprowadzone badania trudno jest odnieść do dotychczas prezentowanych przede wszystkim z powodu specyfiki grupy badawczej oraz podjęcia próby zbadania zależności między nasileniem potrzeb psychicznych a samooceną, wsparciem społecznym i wartościami młodzieży z wysokim, przeciętnym i niskim poziomem poczucia koherencji wychowywanej w rodzinach monoparentalnych oraz pełnych. Zawężony teren badań, wybrane zasoby psychospołeczne oraz poszukiwanie ich związku z nasileniem potrzeb psychicznych młodzieży wychowywanej w rodzinach niepełnych i pełnych sugerują zasadność kontynuacji poszukiwań badawczych. Tym bardziej, że jak zauważa Bożena Balcerzak-Paradowska (2014), rodziny samotnie wychowujące dzieci są zróżnicowane zarówno pod względem demograficzno-społecznym, jak i sytuacji życiowej.

Podejmowanie kwestii dotyczących psychospołecznego funkcjonowania dzieci z rodzin niepełnych wydaje się konieczne ze względu na stale wzrastającą liczbę rodziców samotnie wychowujących potomstwo. Brak jednego z rodziców czy to na skutek decyzji o posiadaniu dziecka bez wchodzenia w relacje małżeńskie, rozwodu, migracji zarobkowej, czy też następstwa wydarzenia losowego, jakim jest śmierć, stawia młodego człowieka

w sytuacji szczególnej. Ważne jest zatem pogłębianie wiedzy na temat jego odmiennej sytuacji. Dlatego instytucje pedagogiczne i społeczne powinny podejmować planowe i systematyczne działania, których celem będzie z jednej strony diagnoza zasobów tkwiących w jednostce i w jej otoczeniu, a z drugiej uczenie młodych ludzi właściwego ich wykorzystania i rozwijania. Ucząc młodzież radzenia sobie z wyzwaniami życia, należy stwarzać jak najwięcej okazji do jej aktywnego udziału w podejmowaniu decyzji, rozwiązywaniu problemów, samodzielności życiowej. Kształtuje to bowiem poczucie uczestnictwa i zaangażowania oraz autonomii młodego człowieka, co pozytywnie oddziałuje na formowanie wyższego poziomu poczucia koherencji. Ponadto zwrócić należy uwagę na umiejętne dostarczanie właściwego poziomu wsparcia społecznego, wiedzy i umiejętności wpływających na budowanie wysokiej i adekwatnej samooceny oraz przekazywanie uniwersalnego systemu wartości.

Pamiętając o istotnej roli zasobów rodzinnych w okresie adolescencji, warto również podjąć działania skoncentrowane na rodzicach samotnie wychowujących dzieci, bowiem właściwe wzorce wychowawcze i klimat emocjonalny stanowią mocną stronę rodziny pochodzenia, sprzyjają prawidłowemu rozwojowi młodego człowieka, radzeniu sobie z pojawiającymi się w jego życiu kryzysami. W praktyce może to polegać na organizowaniu dla samotnych rodziców warsztatów, seminariów i szkoleń, których celem powinno być wzmacnianie ich kompetencji wychowawczych i komunikacyjnych, wyposażanie w wiedzę na temat potrzeb rozwojowych dzieci, wyrównywanie deficytów w zakresie opieki nad dziećmi, uczenie efektywnego wykorzystania zasobów własnych oraz zawiązywania sieci wzajemnego wsparcia w postaci grup samopomocowych. Ponadto konieczne jest właściwe zorganizowanie wsparcia instytucjonalnego (w postaci rozbudowanej sieci placówek edukacyjnych, opieki pozalekcyjnej, systemu poradnictwa w sprawach wychowawczych, oferty środowiskowej adekwatnej do potrzeb i ewentualnych trudności), które umożliwi z jednej strony pogodzenie obowiązków zawodowych samotnej matki czy ojca z rodzinnymi, zaś z drugiej ułatwi realizację potrzeb rozwojowych dziecka. Dlatego też współcześnie opracowywane programy wsparcia powinny stawiać rodziców w roli „inwestorów” w pokolenie dzieci, dbających o ich rozwój, odpowiedzialnie je wychowujących, przygotowujących do zmagania się z wyzwaniami jakie niesie życie (zob. M. Raclaw, D. Trawkowska 2013).

A. Bochniarz

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo-badawczych

W mojej pracy naukowej wyróżnić można kilka obszarów badawczych, których rezultaty ujęte zostały w formie publikacji autorskich i współautorskich, jak również wystąpień konferencyjnych. Dotyczą one głównie zagadnień mieszczących się w zakresie edukacji zdrowotnej, pedeutologii oraz pedagogiki rodziny. Mój dorobek po uzyskaniu stopnia naukowego doktora obejmuje łącznie 40 pozycji bibliograficznych. Wśród nich znajduje się jedna monografia oraz 3 prace zwarte pod moją współredakcją. Jestem autorką lub współautorką 12 artykułów w języku polskim i obcym w następujących czasopismach naukowych: „Wychowanie w Rodzinie”, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J – Paedagogia-Psychologia”, „Edukacja-Technika-Informatyka. Kwartalnik Naukowy”, „The Science and Quality of Life. Studium Vilnense A”, „Вісник” Луганського Національного Університету Імені Тараса Шевченка, Педагогічні Науки oraz 24 rozdziałów w monografiach w języku polskim i obcym. Do oceny przedstawiam 34 publikacje. Oprócz tego jeden artykuł został przyjęty już do druku w czasopiśmie „Wychowanie w Rodzinie” po uzyskaniu pozytywnych recenzji (zaświadczenie w załączniku). Ponadto do druku oddany został „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” pt. *Edukacja wobec wyzwań współczesności* vol. XXXVII, no. 4 (2018), którego jestem współredaktorką (zaświadczenie w załączniku).

Obecnie w moich zainteresowaniach oraz aktywności naukowo-badawczej można wyodrębnić dwa główne obszary. Koncentrują się one wokół zagadnień związanych z problematyką dotyczącą zmagania się człowieka z wyzwaniami i zdarzeniami, które mają istotne znaczenie dla przebiegu życia. W trakcie ich doświadczania działają czynniki, które mogą wspomagać jednostkę w jej wysiłkach radzenia sobie ze stresującą transakcją ze światem. W swoich dociekaniach naukowych zwróciłam również uwagę na przemiany obejmujące współczesną rodzinę. Proces socjalizacji, jaki w niej przebiega, panująca atmosfera, postawy rodzicielskie, stosowane metody wychowawcze oraz struktura rodziny, wyznaczona m.in. liczbą dzieci, wpływają na funkcjonowanie społeczne młodego człowieka w szerszym otoczeniu. Znaczną część prac stanowią także artykuły naukowe i rozdziały w monografiach poświęcone roli nauczyciela we współczesnej szkole. Z jednej strony jest ona ściśle powiązana z przemianami dokonującymi się w społeczeństwie, z drugiej zaś jest ich czynnikiem sprawczym. Nauczyciel występując jako osoba kierująca i organizująca proces wychowania i nauczania w szkole oraz jako opiekun dzieci i młodzieży przygotowuje ich do życia społecznego. Jest nie tylko świadkiem pojawiania się nowych zjawisk, faktów czy informacji, ale z racji wykonywanego zawodu staje wobec konieczności ich oceniania.

A. Bochniarz

5.1. Psychospołeczne zasoby człowieka i ich rola w radzeniu sobie z wyzwaniami i zadaniami życiowymi

Przedstawiona powyżej monografia *Psychospołeczne uwarunkowania potrzeb młodzieży z rodzin niepełnych* wpisana jest w główny nurt moich zainteresowań badawczych, którym są psychospołeczne zasoby człowieka i ich rola w radzeniu sobie z wyzwaniami i zadaniami życiowymi. Obok tej pracy w tym obszarze lokuje się 12 publikacji naukowych (w tym 5 współautorskich) opublikowanych w czasopismach oraz w pracach pod redakcją:

1. A. Grabowiec, A. Bochniarz (2012), *Zasoby osobiste jako istotny czynnik w radzeniu sobie w sytuacjach stresowych*, „The Science and Quality of Life. Studium Vilnense A”, vol. 9, s. 179–182.
2. A. Bochniarz, A. Grabowiec (2012), *Zasoby osobiste jedynaków i młodzieży z rodzin wielodzietnych*, „The Science and Quality of Life, Studium Vilnense A”, vol. 9, s. 43–47.
3. A. Grabowiec, A. Bochniarz, J. Bogucki (2013), *Poczucie koherencji jedynaków i młodzieży posiadającej rodzeństwo*, [w:] Z. Frączek, B. Lulek (red.), *Dylematy współczesnej rodziny—praktyczne rozwiązania*, Rzeszów, Krośnieńska Oficyna Wydawnicza, s. 117–133.
4. A. Bochniarz (2015), *Doświadczenie wsparcia społecznego przez dzieci wychowywane w rodzinach niepełnych*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. XI (1/2015), s. 213–228.
5. D. Wosik-Kawała, A. Grabowiec, A. Bochniarz (2015), *Samoocena dzieci z rodzin niepełnych*, [w:] K. Gąsior, T. Sakowicz (red.), *Sprawiedliwość i miłość w rodzinie zagubiona i odnaleziona*, Kielce, Zakład Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Zakład Socjologii, UJK w Kielcach, s. 343–353.
6. A. Bochniarz (2017), *Samoocena rodziców z niepełnosprawnością ruchową*, [w:] D. Opozda, M. Leśniak (red.), *Rodzicielstwo w wybranych zagadnieniach pedagogicznych*. Seria Pedagogika Rodziny w Teorii i Praktyce, t. 5, Lublin, Wydawnictwo Episteme, s. 159–169.
7. A. Bochniarz (2017), *Selected Personal Resources of Young People Brought Up in Single-Parent Families*, [w:] J. Wierzejska, O. Karpenko, R. Franczak (ed.), *Current Research Problems of Polish Education*, Lublin, Maria Curie-Skłodowska University Press, s. 207–222.
8. J. Kirenko, A. Bochniarz (2017), *Zasoby osobiste młodzieży z rodzin niepełnych*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. XVI (2/2017), s. 155–174.
9. A. Bochniarz (2018), *Samoocena studentów kierunków nauczycielskich*, „Edukacja—Technika—Informatyka. Kwartalnik Naukowy”, nr 2/24, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 242–247.
10. A. Bochniarz (2018), *Poczucie koherencji przyszłych nauczycieli*. „Edukacja—Technika—Informatyka. Kwartalnik Naukowy”, nr 2/24, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 253–258.
11. A. Bochniarz (2018), *Zasoby osobiste rodziców z niepełnosprawnością ruchową*, „The Science and Quality of Life. Studium Vilnense A”, vol. 15, s. 111–117.
12. A. Bochniarz (2018), *Samoocena osób niepełnosprawnych ruchowo pracujących zawodowo*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J—Paedagogia—Psychologia”, vol. 31, no. 2, s. 207–221.

A. Bochniarz

Są one efektem badań nad problematyką zasobów osobistych i społecznych człowieka w różnych okresach życia i odnoszą się do wybranych, bardziej szczegółowych obszarów z tego zakresu. Wraz z dr Anną Grabowiec analizowałyśmy zasoby osobiste, które mogą wspomagać jednostkę w radzeniu sobie w sytuacjach stresowych. Stres traktowany jako nieodłączny element ludzkiego życia, odgrywa istotną rolę w powstawaniu dyskomfortu psychicznego i trudności w przystosowaniu się społecznym człowieka, ale jest również procesem mobilizacji organizmu do walki, adaptacji oraz szansą na rozwój (H. Makowska, R. Poprawa 2001). Badacze zwracają uwagę na fakt, że może być on spowodowany oddziaływaniem bodźców zewnętrznych, jednak jego poziom uzależniony jest od tego, jak potencjalne stresory zostaną potraktowane przez człowieka (R. Kretschmann i in., 2003). Dlatego też w sytuacji kiedy otoczenie staje się coraz bardziej zmienne i coraz trudniej zaadaptować się jednostce do niego, szczególnego znaczenia nabiera zdobywanie przeświadczenia o swojej mocy osobistej, sensie własnego życia oraz utrzymanie nadziei i optymizmu.

Wspólnie z dr Anną Grabowiec prowadziłam również badania nad zasobami osobistymi jedynaków i młodzieży z rodzin wielodzietnych. Badania na próbie młodzieży uczącej się w gimnazjach na terenie województwa lubelskiego, których celem było określenie zależności pomiędzy poczuciem koherencji a nasileniem potrzeb psychicznych jedynaków w porównaniu do młodzieży z rodzin wielodzietnych wskazują, że jedynacy nie różnią się od młodzieży posiadającej rodzeństwo poziomem poczucia koherencji. W obu grupach wystąpiło jednak znaczne zróżnicowanie w poziomach poczucia zrozumiałości, zaradności i sensowności, co wskazuje na dysponowanie przez badaną młodzież dość niestabilnym poczuciem koherencji. Uzyskane rezultaty badań ujawniły natomiast zróżnicowanie w nasileniu potrzeb psychicznych jedynaków i młodzieży posiadającej rodzeństwo. U jedynaków zaobserwowano niższe poczucie potrzeb ukierunkowanych na przezwyciężanie swych słabych stron i tłumienie obaw oraz bycie beztroskim i lekkomyślnym. W innych badaniach, prowadzonych wspólnie z dr Anną Grabowiec i dr Jackiem Boguckim, poruszając kwestie dzieci z rodzin jedno- i wielodzietnych, zwróciliśmy uwagę na występujące jeszcze do niedawna łączenie wychowywania w rodzinie jednodzietnej z nieprawidłowym funkcjonowaniem i przystosowaniem dziecka. Tymczasem uzyskane rezultaty badań świadczą o braku istotnych powiązań między poziomem poczucia koherencji a faktem nieposiadania lub posiadania rodzeństwa przez badaną młodzież. Przeprowadzone analizy szczegółowe w grupie jedynaków i grupie młodzieży posiadającej rodzeństwo ujawniły

A. Bochniarz

natomiast zróżnicowanie w poczuciu koherencji w obrębie płci, miejsca zamieszkania i wykształcenia rodziców.

W dorobku naukowym w tym obszarze znalazły się również prace poświęcone zasobom osobistym rodziców z niepełnosprawnością ruchową. Rodzicielstwo osób z niepełnosprawnością jest zagadnieniem, które w dyskursie społecznym i naukowym pojawia się stosunkowo rzadko. Ciągle bowiem panuje ogólne przekonanie, że osoby niepełnosprawne nie powinny myśleć o zakładaniu rodziny i posiadaniu dzieci, co wynika z założenia, że ograniczenia fizyczne będą utrudniać czy wręcz uniemożliwiać wypełnianie obowiązków rodzicielskich. Okazało się, że rodzice niepełnosprawni dysponują niższą samooceną niż rodzice pełnosprawni, co może skutkować częstszym przyjmowaniem postawy obronnej, stosowaniem strategii samoutrudniania, a nawet rezygnacją z podjętych zadań i ograniczaniem aktywności. Uzyskane wyniki badań mogą stanowić przyczynek do podjęcia bardziej systemowych działań wspierających niepełnosprawnych rodziców. Ich celem powinno być rozwijanie umiejętności sprzyjających wypracowaniu odpowiednich mechanizmów do radzenia sobie w sytuacjach trudnych, budowanie pozytywnego obrazu samego siebie, rozwijanie umiejętności związanych z kształtowaniem Ja zawodowego.

Kolejne publikacje dotyczą psychospołecznych zasobów studentów kierunków nauczycielskich. To bowiem od nich oraz od jakości kształcenia na uczelni zależy, w jaki sposób będą funkcjonować w roli zawodowej nauczyciela. Dlatego też studenci powinni mieć świadomość, iż zawód, który pragną w niedalekiej przyszłości wykonywać, opiera się na refleksji nad sobą, tworzeniu indywidualnej, podmiotowej i wewnątrzsterownej osobowości, efektywnym radzenia sobie ze stresorami.

W tym samym kręgu zainteresowań należy umieścić artykuły naukowe, które koncentrują się na problematyce psychospołecznych zasobów młodzieży z rodzin niepełnych. W prowadzonych przez siebie badaniach podjęłam próbę określenia sieci wsparcia społecznego udzielanego młodzieży wychowywanej w rodzinach niepełnych i pełnych. Na podstawie analizy źródeł wsparcia można zauważyć, iż bardzo ważną rolę w sieci wsparcia społecznego badanych osób zarówno pochodzących z rodzin niepełnych, jak i pełnych odgrywa rodzina. Uzyskane przeze mnie rezultaty badań wskazują również, że do kręgu tego stopniowo dołączają się także rówieśnicy, co ma związek z tym, że źródła wsparcia zmieniają się wraz z wiekiem człowieka. Funkcję wspierającą badaną młodzież, choć w mniejszym stopniu, pełnią ponadto osoby wchodzące w skład formalnych i profesjonalnych źródeł wsparcia, tj. osoby duchowne, doradcy/terapeuci czy pracownicy socjalni. Tak więc w zależności od potrzeb konkretnej jednostki a także okoliczności,

A. Bochniarz

w jakich się znajduje może ona stać się podmiotem większej lub mniejszej sieci wspierających ją osób. Prowadziłam również wspólnie z dr hab. Danutą Wosik-Kawałą, prof. UMCS i dr Anną Grabowiec badania nad samooceną młodzieży z rodzin niepełnych i pełnych. Okazało się, że młodzież z rodzin niepełnych znacznie gorzej ocenia siebie niż młodzież wychowywana w rodzinach pełnych. Uzyskane rezultaty badań mogą być wykorzystane w pracy wychowawczej nauczycieli. Istnieje bowiem konieczność podjęcia działań wspierających kształtowanie prawidłowej samooceny młodzieży. Z kolei celem badań prowadzonych z prof. dr. hab. Januszem Kirenką była analiza charakteru zależności między poczuciem koherencji a samooceną młodzieży wychowywanej przez samotne matki oraz samotnych ojców. Rezultaty przeprowadzonych badań ukazały wyższy poziom poczucia koherencji u młodzieży z rodzin samotnych matek, brak istotnego statystycznie zróżnicowania w samoocenie badanej młodzieży oraz brak silnego związku między poczuciem koherencji i samooceną, co może być spowodowane wkładem innych zasobów służących radzeniu sobie ze stresującymi wydarzeniami życiowymi. Analizowałam ponadto zależności między poczuciem koherencji a nasileniem potrzeb psychicznych młodzieży wychowywanej przez samotnych rodziców w porównaniu do młodzieży z rodzin pełnych.

5.2. Rodzina, nauczyciel i uczeń wobec wyzwań współczesności

Osiągnięcia naukowo-badawcze dotyczące tego obszaru obejmują 22 publikacje: jedną monografię, 3 prace pod redakcją oraz 18 artykułów i rozdziałów w pracach pod redakcją. Pragnę zaznaczyć, że część z nich wykorzystywana jest w ramach prowadzonych przeze mnie zajęć dydaktycznych. *Postawy rodzicielskie a funkcjonowanie społeczne jedynaków* (2010) to monografia naukowa związana z moimi zainteresowaniami problematyką rodziny. Poruszana w niej tematyka była podstawą rozprawy doktorskiej. Monografia ta stanowi jednak zmodyfikowaną wersję doktoratu. Przedstawione zostały w niej zagadnienia związane z przemianami, które dotyczą współczesnej rodziny, ze zwróceniem uwagi na rodziny jednodzietne i sytuację dziecka wychowywanego bez rodzeństwa. Szczególna sytuacja jedynaka polega na tym, że skupia on na sobie całą uwagę, miłość i troskę rodziców. Taka sytuacja często powodowała i nieraz jeszcze powoduje, że obraz jedynaków kształtowany jest na podstawie obiegowych opinii. Według jednych, dzieci takie są inteligentniejsze, otwarte na kontakty, poprawne w zachowaniu i lepiej przystosowane do życia niż ich rówieśnicy z rodzin wielodzietnych. Inni z kolei zwracają uwagę na to, że jedynacy są egocentryczni, przewrażliwieni, rozpieszczeni, mają trudności w przystosowaniu się do życia. Większość z tych poglądów opiera się jednakże bardziej na intuicji niż na wnioskach wyciągniętych

A. Bochniarz

z badań naukowych. Celem podjętych badań było ustalenie zależności między postawami rodzicielskimi przejawianymi przez oboje rodziców a sytuacją szkolną i funkcjonowaniem społecznym jedynaków. Wyniki badań własnych ujawniły, że matki jedynaków istotnie częściej niż matki z rodzin wielodzietnych przyjmowały wobec swego potomstwa postawę górowania, czyli kierowania dzieckiem z pozycji przewagi i władzy, przy jednoczesnej koncentracji na dziecku. Natomiast analogiczna analiza przeprowadzona w grupie ojców jedynaków i młodzieży posiadającej rodzeństwo nie wykazała różnic w przejawianych przez nich postawach rodzicielskich. Okazało się, że rolę dominującą zarówno w rodzinach jednodzietnych, jak i mało- i wielodzietnych pełnili ojcowie, o czym z jednej strony świadczy akcentowanie przez nich swojej władzy i siły, zaś z drugiej częstsze przejawianie przez matki niezdecydowania i braku umiejętności w rozwiązywaniu problemów wychowawczych. Porównanie miejsca jedynaków w hierarchii klasowej z pozycją społeczną młodzieży posiadającej rodzeństwo wykazało, że sytuację społeczną zdecydowanej większości gimnazjalistów nieposiadających rodzeństwa można uznać za korzystną – większość z nich bowiem zajmowała pozycję wysoką lub średnią. Uzyskane wyniki badań ujawniły, że funkcjonowanie społeczne jedynaków i młodzieży posiadającej rodzeństwo nie różni się istotnie. Zdaniem nauczycieli młodzież nieposiadająca rodzeństwa odznaczała się nieco wyższym poziomem motywacji do nauki, przejawiała nieznacznie częściej lepsze uspołecznienie, nieco mniejsze przyhamowanie oraz nieco mniej zachowań antyspołecznych. Przejawiane przez rodziców postawy względem jedynaka w niewielkim stopniu były wyznacznikiem jego pozycji społecznej w klasie, a nasilenie pożądanых postaw rodzicielskich istotnie częściej wiązało się z bardziej poprawnym zachowaniem się młodzieży w szkole. Tak więc na sytuację szkolną i funkcjonowanie społeczne dziecka w szkole wpływa nie tyle brak czy też posiadanie rodzeństwa, lecz całokształt sytuacji psychologicznej w rodzinie i poza nią, a więc postawy rodzicielskie, określone wzory postępowania i zachowania się, kontakty z rówieśnikami. Przeprowadzone badania mogą mieć znaczenie dla praktyki edukacyjnej przez określenie funkcji szkoły jako instytucji wspierającej rodzinę w wychowaniu jedynaka. Działalność pedagogiczna szkoły i nauczyciela powinna zmierzać m.in. do aktywnego włączania uczniów-jedynaków w życie klasy i szkoły czy stwarzania okazji do współpracy z kolegami.

W obszarze tym znalazły się również artykuły i rozdziały w monografiach poświęcone psychopedagogicznemu kształceniu nauczycieli. Współczesny obraz nauczyciela to kompetentny w swoim zawodzie profesjonalista, dysponujący szerokim repertuarem technik i metod pracy, opartych na szeregu umiejętności, wśród których szczególnego

A. Bochniarz

znaczenia nabierają te związane ze skutecznym porozumiewaniem się. Na komunikacji między nauczycielem a uczniem opiera się bowiem cały proces edukacyjny. Dlatego też kompetencje komunikacyjne można uznać za kluczowe. Nabierają one szczególnego znaczenia w przypadku pracy z uczniami w młodszym wieku szkolnym czy uczniami-uchodźcami, których liczba w polskich szkołach systematycznie rośnie. Działania edukacyjne związane z umiejętnością skutecznej komunikacji są ważne w przypadku utrzymania przez nauczyciela dyscypliny i efektywnego współdziałania z klasą. Ważnym miejscem rozwijania kompetencji komunikacyjnych są studia. Przygotowanie studentów do wykonywania zawodu nauczyciela jest nierozdzielnie związane nie tylko z koniecznością uzyskania przez nich odpowiedniego przygotowania akademickiego, ale również z potrzebą aplikacji uzyskanej wiedzy w praktyce edukacyjnej. Praktyki pedagogiczne z założenia służące nabywaniu i rozwijaniu umiejętności zawodowych przez praktyczne zajęcia z uczniami, umożliwiające poznanie organizacji i funkcjonowania szkół i placówek są bardzo ważnym elementem przygotowania przyszłych nauczycieli do wykonywania zawodu. Wykształcenie zdobyte podczas studiów nie jest jednak w stanie wyczerpać wielości problemów, które napotka nauczyciel podczas pracy w zawodzie.

Ważnym zagadnieniem z tego obszaru jest praca nauczyciela z uczniem o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Rozpoznanie takich dzieci daje możliwość właściwego doboru metod, środków i oddziaływań dydaktyczno-wychowawczych, co stwarza szansę na wykorzystywanie ich potencjału fizycznego, psychicznego i intelektualnego. Wśród uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi znajdują się dzieci przewlekle chore. Wyniki badań prowadzonych wspólnie dr Anną Grabowiec i dr Jackiem Boguckim ujawniły, że o ile nauczyciele są coraz lepiej przygotowani do pracy z uczniami z dysleksją czy ADHD, o tyle brakuje im wytycznych i zaleceń dotyczących pracy z przewlekle chorymi dziećmi i młodzieżą. Edukacja szkolna z jednej strony rozwija potrzebę sukcesu, jednak z drugiej może prowadzić do powstawania lęku u uczniów. Analiza wyników badań przeprowadzonych wspólnie z dr Marzeną Kowaluk-Romanek wykazała, że uczniowie o zróżnicowanych osiągnięciach szkolnych (niskie i wysokie) zdecydowanie różnią się od siebie pod względem poziomu lęku szkolnego. Dla sytuacji szkolnej oraz funkcjonowania społecznego, emocjonalnego i intelektualnego młodzieży istotne znaczenie ma zajmowana przez nią pozycja w grupie. Wyniki eksploracji pokazały, że uczniowie z rodzin jednodzielných znajdują się w korzystnej społecznie sytuacji, a ich funkcjonowanie społeczne w wymiarze zachowania w szkole nie różni się istotnie od młodzieży posiadającej rodzeństwo. Kolejnym wyzwaniem, z którym musi zmierzyć się nauczyciel, jest odrzucenie społeczne w grupie

A. Bochniarz

rówieśniczej, prowadzące do szeregu negatywnych konsekwencji w funkcjonowaniu jednostki, a mające bardzo zróżnicowane uwarunkowania. Dlatego też, aby nauczyciel był w stanie precyzyjnie określić źródła problemów dziecka, niezbędna jest właściwa diagnoza pedagogiczna.

W swojej pracy współczesny nauczyciel musi być również świadomy zagrożeń związanych z korzystaniem z Internetu przez dzieci i młodzież. Wyniki badań przeprowadzonych wspólnie dr Anną Grabowiec, dr Anną Bieganowską i dr Jackiem Boguckim ujawniły, że studenci kierunków nauczycielskich co prawda dostrzegają szereg niebezpieczeństw związanych z korzystaniem z Internetu, ale niekoniecznie widzianych z perspektywy ich przyszłego zawodu. Z kolei badania przeprowadzone z dr Anną Grabowiec na grupie nauczycielek pokazały, że większość z nich zdaje sobie sprawę z różnorodności form przemocy, na które mogą być narażone dzieci korzystające z technologii informacyjnych i komunikacyjnych.

Ważnym wyzwaniem, przed którym stoi współczesny nauczyciel, jest rozbudzanie postaw prozdrowotnych uczniów. Co prawda, wyniki przeprowadzonych badań własnych pokazały, że młodzież przypisuje zdrowiu wysoką wartość, jednak stale wzrastająca liczba młodych osób z nadwagą i otyłych wymusza na szkole podjęcie działań zmierzających do modyfikacji zachowań związanych z odżywianiem i stylem życia uczniów. Rolą szkoły i nauczycieli jest także wspomaganie uczniów w kształtowaniu poczucia własnej wartości.

Poniżej przedstawiam do oceny dorobek z obszaru pedagogiki rodziny, pedeutologii, pedagogiki szkolnej oraz pedagogiki szkoły wyższej, który obejmuje publikacje naukowe od obrony pracy doktorskiej:

1. A. Bochniarz, A. Grabowiec (2008), *Zdrowie w systemie wartości gimnazjalistów*, [w:] A. Bochniarz, J. Bogucki, A. Grabowiec (red.), *Teoria i praktyka edukacji zdrowotnej. Wybrane zagadnienia*, Lublin, Wydawnictwo Neurocentrum, s. 139–147.
2. A. Bochniarz, A. Grabowiec, J. Bogucki (2009), *Rola komunikacji niewerbalnej w edukacji dzieci uchodźców*. [w:] E. Sałata (red.), *Problemy dokształcania i doskonalenia zawodowego nauczycieli*, Radom, Politechnika Radomska im. Kazimierza Pułaskiego, Uniwersytet Warszawski, Instytut Technologii Eksploatacji-Państwowy Instytut Badawczy w Radomiu, s. 470–473.
3. J. Bogucki, A. Bochniarz, A. Grabowiec (2009), *The School Situation and Social Functioning of Only Children – Gymnasium Pupils*, [in:] J. Daniluk (ed.), *Education vs. Wellness*, Lublin, Wydawnictwo NeuroCentrum, s. 65–74.
4. J. Bogucki, A. Grabowiec, A. Bochniarz (2009), *Modification of the Behaviours Connected with Nourishment and Life Style as a Major Way of Preventing Obesity in Children and Youth*, [in:] K. Turowski (ed.), *Impact of a Lifestyle on Wellness and Prosperity*, Lublin, Wydawnictwo NeuroCentrum, s. 13–20.

A. Bochniarz

5. A. Bochniarz (2010), *Postawy rodzicielskie a funkcjonowanie społeczne jedynaków*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, ss. 174.
6. A. Bochniarz (2010), *Efektywne porozumiewanie się w relacjach wychowawczych*, [w:] D. Pankowska, T. Sokołowska-Dzioba (red.), *Kompetencje nauczyciela przedmiotów zawodowych. Praca wychowawcza*, cz. 2, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 101–119.
7. J. Bogucki, A. Grabowiec, A. Bochniarz (2010), *Odrzucenie społeczne w świetle diagnozy pedagogicznej*, [w:] J. Kocki (red.): *Kazuistyka wieku rozwojowego. Casus pro diagnosi*, Lublin, Polihymnia, s. 31–47.
8. J. Bogucki, A. Grabowiec, A. Bochniarz (2011), *Uniwersyteckie kształcenie nauczycieli w kontekście zmian w systemie pracy z uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, „Wisza Oswita Ukrainy”, t. 1 (26), s. 61–66.
9. A. Grabowiec, A. Bochniarz (2011), *Новая система педагогических практик - гарантия профессиональной подготовки будущего учителя*, [w:] В.Н. Скворцова (red.), *Высшее образование XXI века*, Ленинградской государственной университет имени А. С. Пушкина, Санкт-Петербург, s. 13–18.
10. J. Bogucki, A. Bochniarz, A. Grabowiec (2011), *Preparation of Teachers for Teaching and Educational Work with Chronically Ill Pupils*, [in:] A. Bogucka-Kocka, M. Feldo, J. Kocki (ed.), *Selected Problems of Diagnosis, Treatment and Prophylaxis of a Disabled Child*, Lublin, Polihymnia, s. 197–207.
11. A. Grabowiec, A. Bieganowska, A. Bochniarz, J. Bogucki (2011), *Zagrożenia internetowe w świadomości przyszłych nauczycieli*, [w:] J. Podgórecki, A. Dąbrowska, K. Czerwiński (red.), *Bezpieczeństwo w perspektywie komunikowania społecznego i jego edukacyjne uwarunkowania*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 153–172.
12. A. Grabowiec, A. Bochniarz, J. Bogucki, A. Witek (2012), *Communicative Competence in Educating Humanities Teachers*, [w:] K. Czerwiński, A. Knocińska, A. Stefańska (red.), *Komunikacja społeczna w perspektywie dylematów współczesnej edukacji*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 92–111.
13. A. Bochniarz, A. Grabowiec, J. Bogucki, A. Witek (2012), *The Role of Communicative Competence in Managing Situations Disturbing Good Order and Discipline During a Lesson*, [w:] K. Czerwiński, A. Knocińska, A. Stefańska (red.), *Komunikacja społeczna w perspektywie dylematów współczesnej edukacji*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 135–155.
14. A. Bochniarz, A. Grabowiec (2013), *Кибермоббінг – виклик для сучасної освіти*, „Вісник” Луганського Національного Університету Імені Тараса Шевченка, Педагогічні Науки № 13 (272) липень 2013 Частина II, s. 6–16.
15. A. Bochniarz, A. Grabowiec, J. Bogucki (2013), *A Teacher Should Think Polish and European. Reflections a Few Years After Poland Joined the European Union* [in:] R. Kucha, H. Cudak (ed.), *European Ideas in Pedagogical Thoughts – from National to Supernational Points of View. Some Totalitarian Aspects*, Łódź, Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk, s. 355–366.
16. J. Bogucki, A. Bochniarz, A. Grabowiec (2014), *Innowacyjne przygotowanie pedagogiczne studentów kierunków humanistycznych w ramach projektu: www.praktyki.wh.umcs. Przygotowanie i realizacja nowego programu praktyk pedagogicznych na Wydziale Humanistycznym UMCS – raport*, [w:] J. Bogucki, A. Bochniarz, A. Grabowiec (red.), *Przez praktyki do praktyki. W stronę innowacji*

A. Bochniarz

w kształceniu nauczycieli, cz. III: *Pedagogiczne przygotowanie przyszłych nauczycieli*, Lublin Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 11–19.

17. A. Grabowiec, A. Bochniarz (2014), *Poczucie własnej wartości a doświadczenia szkolne - refleksje studentów po odbyciu praktyki ogólnopedagogicznej*, [w:] J. Bogucki, A. Bochniarz, A. Grabowiec (red.), *Przez praktyki do praktyki. W stronę innowacji w kształceniu nauczycieli, cz. III: Pedagogiczne przygotowanie przyszłych nauczycieli*, Lublin, Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 51–59
18. A. Grabowiec, A. Bochniarz (2016), *O potrzebie/konieczności rozwijania kompetencji komunikacyjnych przyszłych nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, vol. 35, nr 3, Wydawnictwo Uniwersytetu, Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 271–284.
19. M. Kowaluk-Romanek, A. Bochniarz (2016), *About anxiety, or what pupils at school are afraid of*, [in:] M. Chepil, A.M. Żukowska, O. Karpenko (ed.), *In the sphere of education and artistic work*, State Pedagogical University Drohobych Ivan Franko, s. 109–119.

Poza autorstwem wyżej wymienionych artykułów oraz rozdziałów w monografiach jestem współredaktorem 3 prac zbiorowych:

1. A. Grabowiec, J. Bogucki, A. Bochniarz (red.), (2008), *Zdrowa szkoła – zdrowy uczeń. Edukacja wobec współczesnych zagrożeń zdrowia*, Lublin, Wydawnictwo NeuroCentrum (ss. 295).
2. A. Bochniarz, J. Bogucki, A. Grabowiec (red.) (2008), *Zdrowa szkoła – zdrowy uczeń. Teoria i praktyka edukacji zdrowotnej. Wybrane zagadnienia*, Lublin, Wydawnictwo NeuroCentrum (ss. 250).
3. J. Bogucki, A. Bochniarz, A. Grabowiec (red.) (2014), *Przez praktyki do praktyki. W stronę innowacji w kształceniu nauczycieli, cz. III, Pedagogiczne przygotowanie przyszłych nauczycieli*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (ss. 216).

Publikacja pt. *Zdrowa szkoła – zdrowy uczeń. Edukacja wobec współczesnych zagrożeń zdrowia* ma charakter interdyscyplinarny. Zawiera ona opracowania z zakresu stylu życia, problemów i zagrożeń zdrowia oraz dobrostanu, zmagania się ze stresem szkolnym dzieci i młodzieży na poszczególnych szczeblach procesu edukacyjnego. Ponadto poruszana w niej problematyka dotyczy wybranych aspektów funkcjonowania nauczycieli. Kolejna publikacja pt. *Zdrowa szkoła – zdrowy uczeń. Teoria i praktyka edukacji zdrowotnej* obejmuje refleksje teoretyczne z zakresu edukacji zdrowotnej, badania empiryczne z tego zakresu, przegląd programów profilaktycznych i promujących zdrowie oraz prezentuje autorskie rozwiązania funkcjonujące już w praktyce edukacyjnej. W monografii pt. *Przez praktyki do praktyki. W stronę innowacji w kształceniu nauczycieli, cz. III, Pedagogiczne przygotowanie przyszłych nauczycieli* zaprezentowane zostały różnorodne aspekty przygotowania przyszłych nauczycieli w zmieniającej się rzeczywistości edukacyjnej ze szczególnym uwzględnieniem roli i znaczenia praktyk pedagogicznych.

A. Bochniarz

6. Udział w projektach badawczych

Brałam udział w następujących projektach współfinansowanych z EFS:

- 📖 **Projekt „www.praktyki.wh.umcs – Przygotowanie i realizacja nowego programu praktyk pedagogicznych na wydziale humanistycznym UMCS”**, współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego. Program Operacyjny Kapitał Ludzki 2007–2013 Priorytet III, Poddziałanie 3.3.2 „Efektywny system kształcenia i doskonalenia nauczycieli”. Termin realizacji: 1.09.2010–30.06.2015;
- 📖 **Projekt „Praktyki pedagogiczne drogą do innowacyjnego szkolnictwa”** współfinansowany przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego, Program Operacyjny Kapitał Ludzki, Priorytet III, Działanie 3.3., Poddziałanie 3.3.2 „Efektywny system kształcenia”;
- 📖 **„Pedagogika specjalność pomoc społeczna i praca socjalna – II stopień (niestacjonarne) – projekt „Uniwersytet otwarty na jutro”** realizowany w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013. Priorytet IV. Działanie 4.1., Poddziałanie 4.1.1. „Wzmocnienie potencjału dydaktycznego uczelni” na Wydziale Pedagogiki i Psychologii;
- 📖 **Projekt „Pedagogiczne kwalifikacyjne studia podyplomowe – przygotowanie do roli nauczyciela przedmiotów zawodowych”** – projekt realizowany na Wydziale Pedagogiki i Psychologii UMCS od 1.01.2009 do 31.08.2010 r. w ramach EFS, Program Operacyjny Kapitał Ludzki 2007-2013. Priorytet III, Poddziałanie 3.3.2 „Efektywny system kształcenia i doskonalenia nauczycieli” – prowadzenie zajęć dydaktycznych. Termin realizacji: 1.01.2009–31.08.2010;
- 📖 **Projekt „Od studenta do eksperta – ochrona środowiska w praktyce”** – realizowany na Wydziale Chemii UMCS współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego. Program Operacyjny Kapitał Ludzki Priorytet IV Szkolnictwo wyższe i nauka, Działanie 4.1 Wzmocnienie i rozwój potencjału dydaktycznego uczelni oraz zwiększenie liczby absolwentów kierunków o kluczowym znaczeniu dla gospodarki opartej na wiedzy, Poddziałanie 4.1.2 Zwiększenie liczby absolwentów kierunków o kluczowym znaczeniu dla gospodarki opartej na wiedzy. Termin realizacji 1.09.2009-30.09.2015.

A. Bochniarz

7. Udział w konferencjach naukowych

Zróżnicowana problematyka badawcza prezentowana była na międzynarodowych i ogólnopolskich konferencjach naukowych. Były to nie tylko konferencje pedagogiczne, ale również interdyscyplinarne, w których uczestniczyli m.in. historycy, lekarze, filolodzy, biolodzy. Przykładem mogą być: I i II Ogólnopolska Konferencja Naukowo-Szkoleniowa pt. *Kazuistyka Wieku Rozwojowego „Casus pro diagnosi”*, Lublin, organizator: PAN O/Lublin, Klinika Endokrynologii i Neurologii Dziecięcej UM Lublin, Samodzielna Pracownia Genetyki Klinicznej UM Lublin, Oddział Lubelski Polskiego Towarzystwa Genetycznego, Oddział Lubelski Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego (10–11.12.2010; 14–16.10.2011); XV i XXI International Conference on the Science and Quality of Life, Vilnius, Lithuania, organizator: Universitas Studiorum Polona Vilnensis (3–5.07.2011; 29.06.–2.07.2017); II Ogólnopolska Konferencja Naukowo-Szkoleniowa *Medycyna Personalizowana. Genom – Architektura – Szkoła – Design*, Lublin, organizator: Zakład Genetyki Klinicznej Uniwersytetu Medycznego w Lublinie, Katedra Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Lubelskiej, Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie (11–13.12.2014); VI Ogólnopolska Konferencja Naukowo-Szkoleniowa *Problemy diagnostyki, rehabilitacji i rozwoju dziecka niepełnosprawnego* organizator: Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie, Zakład Genetyki Klinicznej Uniwersytetu Medycznego w Lublinie, Katedra Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Lubelskiej, Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Warszawska Wyższa Szkoła Humanistyczna (13.12.2014).

Wchodziłam w skład komitetu organizacyjnego i byłam sekretarzem Międzynarodowej Konferencji Naukowej organizowanej przez Zakład Pedagogiki i Edukacji Zdrowotnej UMCS *Zdrowa szkoła–zdrowy uczeń* (6.–7.11.2007).

8. Otrzymane nagrody i wyróżnienia

Otrzymałam Medal Srebrny za Długoletnią Służbę – II stopnia nadany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (22 listopada 2016 r.) oraz Medal Komisji Edukacji Narodowej nadany przez Minister Edukacji Narodowej (19 lipca 2018 r.). Ponadto otrzymałam Zespołową Nagrodę Rektora UMCS III stopnia za wyróżniającą pracę na uczelni (23 października 2018 r.).

A. Bochniarz

9. Działalność dydaktyczna, organizacyjna i popularyzująca naukę

Od 2016 r. pełnię funkcję prodziekana ds. kształcenia na Wydziale Pedagogiki i Psychologii UMCS. Moja działalność w tym zakresie wiąże się m.in. z nadzorowaniem i koordynowaniem opracowywania programów studiów zgodnie z obowiązującymi standardami edukacyjnymi i projektowaniem ich zmian; nadzorowaniem realizacji studiów podyplomowych na wydziale; nadzorowaniem prac Wydziałowego Zespołu ds. sylabusów modułów-przedmiotów, Wydziałowego Zespołu ds. promocji Wydziału, Wydziałowego Zespołu ds. angielskiej wersji planów studiów, Wydziałowego Zespołu ds. współpracy z interesariuszami zewnętrznymi, Zespołów Programowych dla poszczególnych kierunków studiów, Wydziałowej Komisji Rekrutacyjnej. Przewodniczę także obronom prac magisterskich i licencjackich na kierunkach, takich jak: pedagogika, pedagogika specjalna, animacja kultury. Jestem przewodniczącą Wydziałowego Zespołu ds. jakości kształcenia, przewodniczącą Wydziałowej Komisji ds. potwierdzania efektów uczenia się, członkiem Uczelnianego Zespołu ds. jakości kształcenia, członkiem Uczelnianej Komisji Rekrutacyjnej (od 2018 r.). W latach 2017–2018 uczestniczyłam w pracach nad uruchomieniem kierunku studiów w języku angielskim Education and Therapy (edukacja i terapia). Byłam członkiem Komisji dokonującej wyboru najlepszego absolwenta Wydziału Pedagogiki i Psychologii w roku 2016. W 2016 r. pełniłam funkcję koordynatora Zakładu Pedeutologii i Edukacji Zdrowotnej ds. współpracy z otoczeniem zewnętrznym. W latach 2013–2016 jako członek uczestniczyłam w pracach Zespołu Programowego dla kierunku pedagogika. Byłam również członkiem Wydziałowej Komisji Rekrutacyjnej Wydziału Pedagogiki i Psychologii UMCS, na pierwszy rok studiów na kierunku pedagogika studia magisterskie na rok akademicki 2012/2013.

Wspólnie z dr Małgorzatą Kuśpit współorganizowałam uroczystości jubileuszowe związane z 45-leciem Wydziału Pedagogiki i Psychologii UMCS, które odbyły się 25 października 2018 r.

Realizuję zajęcia na Wydziale Pedagogiki i Psychologii UMCS oraz Wydziale Humanistycznym UMCS. Prowadzę bądź prowadziłam zajęcia z następujących przedmiotów dla studentów studiów stacjonarnych i niestacjonarnych I i II stopnia (na kierunkach pedagogika, praca socjalna) Wydziału Pedagogiki i Psychologii UMCS: pedagogika ogólna, pedeutologia, wprowadzenie do pedagogiki, komunikacja społeczna, porozumiewanie się w relacjach wychowawczych, przedmiot fakultatywny: efektywne porozumiewanie się z wychowankami. Z kolei na Wydziale Humanistycznym UMCS dla studentów studiów stacjonarnych I i II stopnia o specjalnościach nauczycielskich (historia, filologia polska,

A. Bochniarz

lingwistyka stosowana, filologia germańska, anglistyka) prowadzę bądź prowadziłam zajęcia z ogólnego przygotowania pedagogicznego, przygotowania pedagogicznego do pracy w szkole podstawowej, przygotowania pedagogicznego do pracy w szkole ponadpodstawowej. Jestem również opiekunem praktyk pedagogicznych na Wydziale Humanistycznym. Razem z dr Anną Grabowiec i dr Jackiem Boguckim zmodernizowałam program praktyki pedagogicznej na studiach I stopnia na kierunkach nauczycielskich Wydziału Humanistycznego w ramach projektu „www.praktyki.wh.umcs. Przygotowanie i realizacja nowego programu praktyk pedagogicznych na Wydziale Humanistycznym UMCS”. Ponadto z dr Anną Grabowiec opracowałam program praktyki pedagogicznej na studiach II stopnia na kierunkach nauczycielskich Wydziału Humanistycznego. Prowadziłam również zajęcia: kultura języka i komunikacja, porozumiewanie się nauczyciela z uczniami, praca wychowawcza nauczyciela na Pedagogicznych Studiach Kwalifikacyjnych; kompetencje komunikacyjne i ukryty program w ramach szkolenia dla nauczycieli w projekcie „www.praktyki.wh.umcs. Przygotowanie i realizacja nowego programu praktyk pedagogicznych na Wydziale Humanistycznym UMCS”, współfinansowanym ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego. Program Operacyjny Kapitał Ludzki 2007–2013 Priorytet III, Poddziałanie 3.3.2 „Efektywny system kształcenia i doskonalenia nauczycieli”; trening technik pracy umysłowej i metod uczenia się w ramach projektu „Od studenta do eksperta – ochrona środowiska w praktyce” realizowanego na Wydziale Chemii UMCS, projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego. Program Operacyjny Kapitał Ludzki Priorytet IV Szkolnictwo wyższe i nauka, Działanie 4.1 Wzmocnienie i rozwój potencjału dydaktycznego uczelni oraz zwiększenie liczby absolwentów kierunków o kluczowym znaczeniu dla gospodarki opartej na wiedzy, Poddziałanie 4.1.2 Zwiększenie liczby absolwentów kierunków o kluczowym znaczeniu dla gospodarki opartej na wiedzy; pedagogika ogólna w projekcie „Pedagogika specjalność pomoc społeczna i praca socjalna – II stopień (niestacjonarne) – Uniwersytet otwarty na jutro” realizowany w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007–2013. Priorytet IV. Działanie 4.1., Poddziałanie 4.1.1. „Wzmocnienie potencjału dydaktycznego uczelni” na Wydziale Pedagogiki i Psychologii.

Pod moim kierunkiem na Wydziale Pedagogiki i Psychologii UMCS powstało 28 prac magisterskich (na kierunku pedagogika), 38 prac magisterskich na Wydziale Nauk Społecznych w Wyższej Szkole Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi w Józefowie, 24 prac licencjackich w Lubelskiej Szkole Wyższej w Rykach. Byłam recenzentem 23 prac licencjackich (na kierunku pedagogika) i 11 prac magisterskich

A. Bochniarz

(na kierunku pedagogika) na Wydziale Pedagogiki i Psychologii UMCS, 35 prac magisterskich na Wydziale Nauk Społecznych w Wyższej Szkole Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi w Józefowie.

W 2015 r. wzięłam udział w warsztatach z psychoedukacji w zakresie pracy akademickiej organizowanych w ramach projektu „Przyjazny Uniwersytet” na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej i w I Warsztatach Metodologii Jakościowych zorganizowanych na Wydziale Pedagogiki i Psychologii. W 2016 r. uczestniczyłam w szkoleniu pt. *Komunikacja interpersonalna* zorganizowanym przez Pracownię Doskonalenia Kompetencji; w 2018 r. brałam udział w warsztacie *Uczenie się 2.0. Jak (się) uczyć się w dobie Internetu?* zorganizowanym na UMCS-ie. W 2009 r. wzięłam udział w szkoleniu kadry naukowo-dydaktycznej UMCS-u: *Nowe metody kształcenia*, realizowanym w ramach projektu EFS „Nowoczesne metody i techniki kształcenia w UMCS. Wzmocnienie potencjału dydaktycznego Wydziału MFiI” w wymiarze 300 godzin, w tym 120 godz. – laboratorium i 180 godz. – materiały na platformie; w 2017 r. uczestniczyłam w następujących szkoleniach: *Studia w modelu dualnym – warsztaty z zakresu projektowania procesu kształcenia praktycznego*, organizator: Instytut Rozwoju Szkolnictwa Wyższego; *Tworzenie nowych programów kształcenia – od Polskiej Ramy Kwalifikacji poprzez kwalifikacje dla 6-8 poziomu do sylabusów*, organizator: Centrum Kształcenia IDEA. Udział w powyższych warsztatach i szkoleniach przyczynił się m.in. do doskonalenia warsztatu mojej pracy dydaktycznej.

W 2019 r. współuczestniczyłam w organizacji III Wojewódzkiego Turnieju Wiedzy Historycznej pt. *Spacer po Polsce – nasza mała i duża ojczyzna*, w którym brały udział dzieci z lubelskich przedszkoli.

W latach 2007 – 2010 współpracowałam z Towarzystwem Wiedzy Powszechnej. W ramach tej współpracy prowadziłam szkolenia dla Rad Pedagogicznych: *Na czym polega wychowanie w szkole? Umiejętności wychowawcze; Skuteczne motywowanie; Skuteczny wychowawca – rola wychowawcy klasy; Praca z wychowankiem zdolnym*.

10. Opieka nad doktorantami w charakterze opiekuna naukowego lub promotora pomocniczego

W 2017 r. zostałam powołana na promotora pomocniczego w przewodzie doktorskim mgr. Henryka Waszkowskiego, prowadzonym przez prof. dr. hab. Janusza Kirenkę (*Znaczenie ruchu spółdzielczego inwalidów w rozwoju rehabilitacji zawodowej i społecznej osób z niepełnosprawnością*). Publiczna obrona rozprawy odbyła się 16 kwietnia 2018 r. na Wydziale Pedagogiki i Psychologii UMCS.

A. Bochniarz

11. Staże naukowe w zagranicznych lub krajowych ośrodkach naukowych lub akademickich

Odbyłam staż naukowy w Instytucie Oświaty Pedagogicznej i Oświaty Dorosłych Narodowej Akademii Nauk Pedagogicznych Ukrainy w Kijowie w okresie od 14 do 26 września 2015 r. W czasie jego trwania miałam okazję poznać organizację kształcenia i przygotowania do pracy zawodowej przyszłych nauczycieli, formy podnoszenia i doskonalenia kwalifikacji nauczycieli w placówkach oświatowych różnego szczebla. Ponadto staż ten umożliwił mi wymianę doświadczenia zawodowego z pracownikami oraz spotkania ze studentami uczelni. Odwiedziłam również Ukraiński College im. W.A. Suchomlińskiego, Profesjonalno-Pedagogiczny College im. A. Makarenki, Narodowy Uniwersytet im. M. Drahomanova, Narodowy Uniwersytet Lotnictwa. Ponadto w ramach stażu 24 września 2015 r. wzięłam udział w I Międzynarodowej Specjalistycznej Konferencji *Edukacja na Ukrainie. Edukacja za granicą*, gdzie wygłosiłam wspólnie z dr Anną Grabowiec, dr Anną Witek oraz dr Mirosławą Brasławską-Haque referat na temat kształcenia pedagogicznego na uczelniach w Polsce.

Reasumując, pragnę podkreślić, iż moje zainteresowania i publikacje naukowe oraz działalność dydaktyczna mają charakter pomostowy między edukacją zdrowotną, pedeutologią i pedagogiką szkolną.

A. Bochniarz

Bibliografia

1. Antonovsky A., Sourani T. (1988), *Family Sense of Coherence and Family Adaptation*, „Journal of Marriage and Family”, 50 (1), p. 79–92.
2. Antonovsky A. (2005), *Doświadczanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*, Warszawa, Instytut Psychiatrii i Neurologii.
3. Balcerzak-Paradowska B. (red.) (2014), *Samotne rodzicielstwo a zagrożenie wykluczeniem społecznym*, Warszawa, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
4. Bochniarz A. (2015), *Doświadczanie wsparcia społecznego przez dzieci wychowywane w rodzinach niepełnych*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. XI (1/2015), s. 213–228.
5. Byra S., Mazur-Szabała B. (2006), *Wybrane korelaty radzenia sobie w sytuacjach trudnych przez studentów z niepełnosprawnością narządu ruchu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin”, Sectio J, vol. XIX, s. 161–172.
6. Camero M., Bacigalupe G., Padilla P. (2017), *The Role of Social Support in Adolescents: Are You Helping Me or Stressing Me Out?*, „International Journal of Adolescence and Youth”, 22 (2), p. 123–136.
7. Cummins R. (2000), *Objective and Subjective Quality of Life. An Interactive Model*. „Social Indicators Research”, Vol. 52, p. 55–72.
8. Doyle A.B., Markiewicz D. (2004), *Parenting, Marital Conflict and Adjustment from Early- to Mid-Adolescence: Mediated by Adolescent Attachment Style*, „Journal Youth Adolescence”, 34, p. 97–110.
9. Esmacili N.S., Siti Nor Yaacob S.N. (2012), *Correlates of Self-esteem Among Adolescents of Divorced Families*, „Archives Des Sciences”, 65 (8), p. 52–59.
10. Fei-Wan Ngaia, Siew-Fei Ngu (2016), *Family sense of Coherence and Family and Marital Functioning Across the Perinatal Period*, „Sexual & Reproductive Healthcare”, 7, p. 33–37.
11. Glăveanu S. M. (2015), *The Parental Competence of Single-parent Families from Vulnerable Groups*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences”, 187, p. 201–205.
12. Golińska L. (2003), *Poczucie koherencji a zadowolenie z życia w różnych jego fazach*, „Nowiny Psychologiczne”, 4, s. 491–502.
13. Haour-Knipe M. (1999), *Family Sense of Coherence and Adapting to a New Culture. A Case Study*, „Polish Psychological Bulletin”, 30 (4), p. 311–321.
14. Heszen I., Sęk H. (2008), *Psychologia zdrowia*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
15. Jundziłł E. (2003), *Potrzeby psychiczne dzieci i młodzieży*, Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
16. Karney J.E (2007), *Psychopedagogika pracy*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak.
17. Khajenouri B., Deghani R. (2015), *Family Conflicts and Adolescents' Self-Esteem (The Case of Students of Shiraz)*, „Journal of Social Sciences”, 13 (2), p. 11–15.
18. Kirenko J. (2002), *Wsparcie społeczne osób z niepełnosprawnością*, Ryki, Wyższa Szkoła Umiejętności Pedagogicznych i Zarządzania w Rykach.
19. Kirenko J., Byra S. (2008), *Zasoby osobiste w chorobach psychosomatycznych*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
20. Kirenko J., Bochniarz A. (2017), *Zasoby osobiste młodzieży z rodzin niepełnych*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. XVI (2/2017), s. 155–174.
21. Kosińska-Dec K., Jelonkiewicz I. (1997), *Poczucie koherencji a style radzenia sobie*, „Psychologia Wychowawcza”, 3, s. 217–225.
22. Kosińska-Dec K., Jelonkiewicz I. (2001), *Wybrane właściwości dorastającego dziecka i rodziny a jego poczucie koherencji*, [w:] H. Sęk, T. Pasikowski (red.), *Zdrowie – stres – zasoby. O znaczeniu poczucia koherencji dla zdrowia*, Poznań, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, s. 139–150.
23. Kowal A., Szymona K., Płotka A., Jabłoński L. (2005), *Środowisko rodzinne w kształtowaniu poczucia koherencji (SOC) u uczniów szkół średnich*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, XV, 243, s. 79–83.
24. Kretschmann R., Kirschner-Liss K., Lange-Schmidt I., Miller R., Rabens E., Thal J., Zitzner M. (2003), *Stres w zawodzie nauczyciela*, Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
25. Kulik L. (2008), *Explaining the sense of family coherence among adolescents*, „International Journal of Child & Family Welfare”, 2–3, p. 97–110.
26. Liberska H. (1998), *Wybrane aspekty psychologicznego funkcjonowania młodzieży wychowywanej w rodzinach pełnych i niepełnych*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. X, s. 231–246.
27. Makowska H., Poprawa R. (2001), *Radzenie sobie ze stresem w procesie budowania zdrowia*, [w:] G. Dolińska-Zygmunt (red.), *Podstawy psychologii zdrowia*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 71–102.
28. Malak M., Gajewska A., Skommer M., Samborski W. (2011), *Dlaczego stres nie zawsze szkodzi zdrowiu kobiety i mężczyzny?*, „Nowiny Lekarskie” 80 (6), s. 493–498.

A. Bochniarz

29. Ogińska-Bulik N., Juczyński Z. (2010), *Osobowość, stres a zdrowie*, Warszawa, Wydawnictwo Difin.
30. Pasikowski T. (2000), *Stres i zdrowie. Podejście salutogenetyczne*, Poznań Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
31. Petelewicz M., Drabowicz T. (2016), *Jakość życia – globalnie i lokalnie. Pomiar i wizualizacja*, Łódź, Katedra Socjologii Ogólnej Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny Uniwersytetu Łódzkiego.
32. Poprawa R. (2001), *Zasoby osobiste w radzeniu sobie ze stresem*, [w:] Dolińska-Zygmunt G. (red.), *Podstawy psychologii zdrowia*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 103–141.
33. Raclaw M., Trawkowska D. (2013), *Samotne rodzicielstwo. Między diagnozą a działaniem*, Warszawa, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
34. Remisz M. (2005), *Funkcje opiekuńczo-wychowawcze rodzin niepełnych i ich wspomaganie*, Piotrków Trybunalski, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie Filii Akademii Świętokrzyskiej.
35. Richardson C.G., Ratner P.A. (2005), *Sense of Coherence as a Moderator of the Effects of Stressful Life Events on Health*, „Epidemiol Community Health”, 59, p. 979–984.
36. Rosnati R., Barni D., Uglia D. (2014), *Adolescents and Parental Separation or Divorce: The Protective Role of Values against Transgressive Behavior*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences”, 140, p. 186–191.
37. Sagy S., Antonovsky A. (1992), *The Family Sense of Coherence and the Retirement Transition*, „Journal of Marriage & Family”, 54 (4), p. 983–993.
38. Sęk H. (2001), *Salutogeneza i funkcjonalne właściwości poczucia koherencji*, [w:] H. Sęk, T. Pasikowski (red.), *Zdrowie – stres – zasoby. O znaczeniu poczucia koherencji dla zdrowia*, Poznań, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, s. 23–42.
39. Sęk H., Pasikowski T. (2001), *Stres życiowy studentów – poczucie koherencji i mechanizmy radzenia sobie. Badania porównawcze i podłużne*, [w:] H. Sęk, T. Pasikowski (red.), *Zdrowie – stres – zasoby. O znaczeniu poczucia koherencji dla zdrowia*, Poznań, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, s. 101–125.
40. Sikora R. (2012), *Wsparcie społeczne i strategie radzenia sobie ze stresem a depresyjność młodzieży*, „Psychologia Rozwojowa”, t. 17, nr 2, s. 41–54.
41. Siudem A, Siudem I. (2008), *Profil psychologiczny osób samotnie wychowujących dzieci*, Lublin, Biuro projektu @lter Ego.
42. Skrzypniak R. (2011), *Wprowadzanie człowieka w świat wartości przez rodzinę*, [w:] W. Furmanek (red.), *Teoria i praktyka. Wartości w pedagogice*, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 323–330.
43. Szredzińska R. (2017), *Dzieci w rodzinie*, [w:] *Dzieci się liczą 2017. Raport o zagrożeniach bezpieczeństwa i rozwoju dzieci w Polsce*, Warszawa, Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę, s. 33–67.
44. Wickens L., Greeff A. P. (2005), *Sense of Family Coherence and the Utilization of Resources by First-year Students*, „The American Journal of Family Therapy”, 33 (5), p. 427–441.
45. Worsztynowicz A. (2001), *Doświadczenie wsparcia społecznego a poczucie koherencji*, [w:] H. Sęk, Pasikowski T. (red.), *Zdrowie – stres – zasoby. O znaczeniu poczucia koherencji dla zdrowia*, Poznań, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, s. 151–164.
46. Worsztynowicz A. (2013), *Coaching a poczucie koherencji*, „Forum Oświatowe”, 2 (49), s. 41-55.
47. Zubrzycka-Maciąg T. (2013), *Psychospołeczne uwarunkowania stresu nauczycielek szkół podstawowych i gimnazjów*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

A. Bochniarz